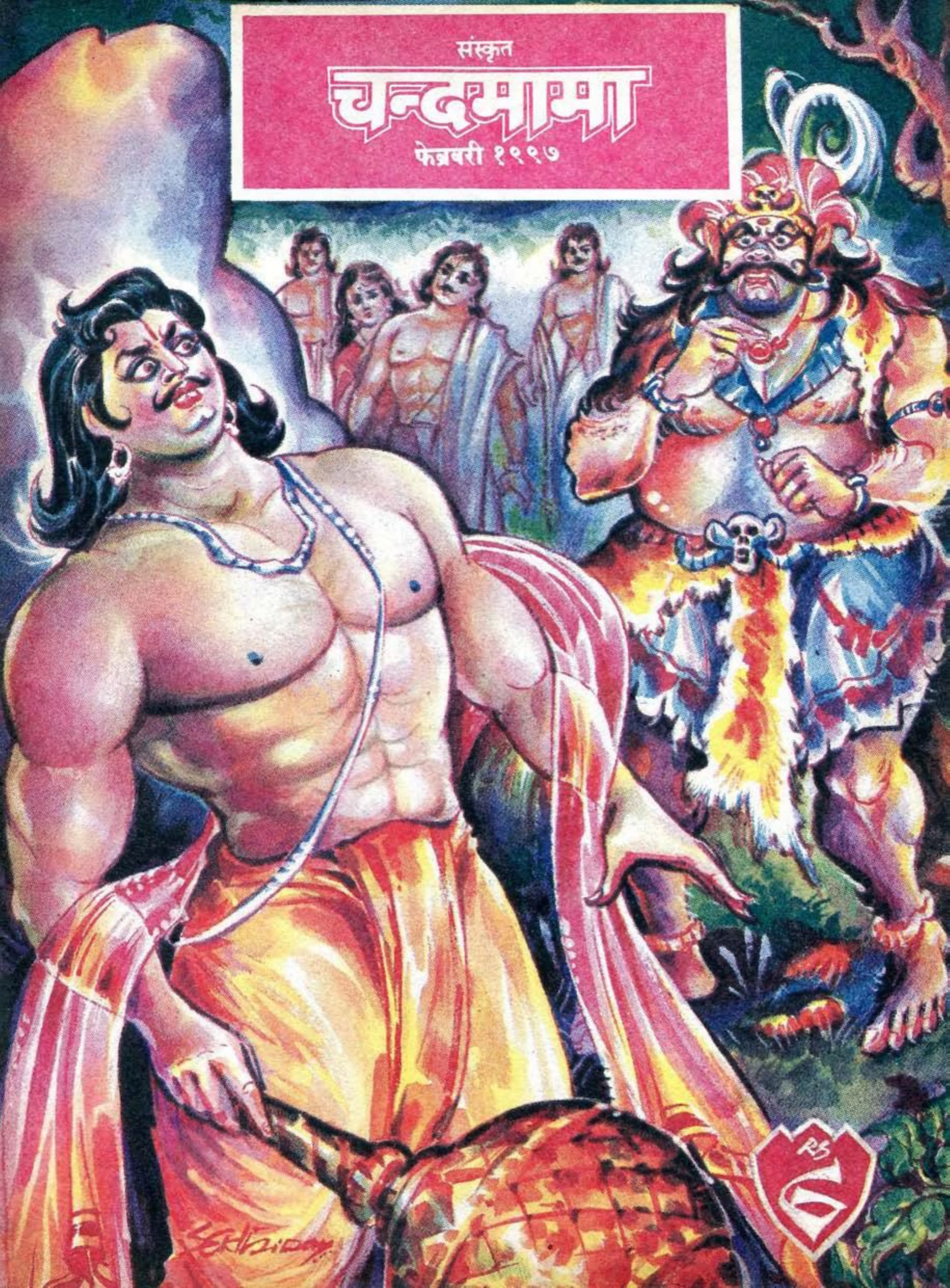

संस्कृत
चन्दमामा
फेब्रवरी १९९७

चन्दमामा

फेब्रवरी -१९९७

अन्तरङ्गम्

प्रतिकृतिमूल्यं रू. ६-००

वार्षिकं ग्राहकशुल्कं रू. ७२-००

कविहृदयम् -

वार्धक्यम् अनुभवादिभिः भूषणीयम्

अलङ्करोति हि जरा राजामात्यभिषग्यतीन् ।
विडम्बयति पण्यस्त्रीमल्लगायनसेवकान् ।।

जरा नाम वार्धक्यम् । तच्च वार्धक्यं राजा, मन्त्री, वैद्यः, यतिः इत्यादीनां भूषणं भवति । किन्तु तदेव वार्धक्यं वेश्या, मल्लः, गायकः, सेवकः इत्यादीनां दूषणाय भवति ।

लोके केचन शरीरबलेन जीवन्ति । पुनः केचन बुद्धिबलेन जीवन्ति । वार्धक्ये सहजतया शरीरं बलहीनं भवति । अतः शरीरबलात् ये जीवन्ति ते वार्धक्ये दुर्बलाः भवन्ति । बुद्धिबलेन ये जीवन्ति तेषां वार्धक्यं भूषणम् । यतः, यथा यथा वर्षाणि अतीतानि भवन्ति तथा तथा अनुभवः वर्धते । अनुभव-वर्धनात् च बुद्धिबलजीविनां कार्यम् उत्तमं भवति । एकैकं वचनम् अपि अनुभवबलात् निर्गतं सत् हिताहितविवेचनेन युक्तं सत् लाभकारकं भवति ।

वयं जीविकार्थं शरीरबलाधारितां बुद्धिबलाधारितां वा काञ्चित् वृत्तिम् अवलम्भितवन्तः स्याम । तथापि अस्माकं जीवने सामाजिकः व्यावहारिकः च कश्चन भागः भवति एव, यत्र च अनुभवस्य विवेचनस्य च विशेषप्राधान्यं भवति । लोकसङ्ग्रहशीलता, लोकोपकारः इत्यादयः गुणाः अपि अस्माकं जीवने योजयितुं शक्याः । अत्रापि अनुभवस्य विवेचनस्य चापि प्राधान्यं भवति । अतः एतादृशक्षेत्रेषु यदि वयम् आत्मानं प्रवर्तयामः तर्हि गच्छता कालेन अस्माकम् अनुभवः विवेचनशक्तिः च वर्धते । अस्माकं वचनतः अन्ये लाभान्विताः भवन्ति ।

वार्धक्यं सर्वेषां जीवनस्य अपरिहार्यम् अङ्गम् । तत् जीवने यथा न भारायेत तथा करणीयं चेत् तारुण्ये एव अस्माभिः योजना करणीया । वार्धक्यकाले अनुभवः विवेचनशक्तिः च यथा सञ्चितः भवेत् तथा प्रयत्नः करणीयः । अन्यथा वार्धक्यं भारायते, व्यथाजनकं च भविष्यति । वार्धक्ये दिनानां यापनं कथम् इत्येव महती समस्या भवेत् । यदि वार्धक्यम् अनुभवादियुक्तं न स्यात् तर्हि कनिष्ठाः वार्धक्यवतः पोषणं भारजनकं भावयन्ति, तस्मिन् अनादरं च प्रकटयन्ति ।

अतः वार्धक्यम् अनुभवादिभिः भूषणीयम् । तदा तत् अस्मान् भूषयति ।

PolioPlus

IMMUNIZATION AN ASSURANCE OF GOOD HEALTH TO CHILDREN

VACCINATIONS When and How Many

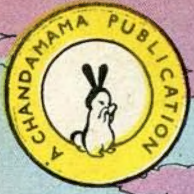
Age to Start Vaccination	Name of Vaccine	Name of Disease	How Many Times
Birth	**BCG**	**Tuberculosis**	Once
6 weeks	**Polio**	**Polio**	Three times with intervals of at least one month
6 weeks	**DPT**	**Diphtheria Pertussis (Whooping Cough) Tetanus**	Three times with intervals of at least one month
9 months	**Measles**	**Measles**	Once

Babies should receive all vaccinations by the time they are twelve months old.

Pregnant women should get themselves vaccinated against Tetanus (TT) twice—in an interval of at least one month—during the later stages of pregnancy.

HEALTHY CHILD—NATION'S HOPE & PRIDE

Design courtesy : World Health Organisation

चन्दमामा

संस्थापकः - **'चक्रपाणिः'** सञ्चालकः - **'नागिरेड्डी'**

अलं दारुणेन उपहासेन

विद्यार्थिक्षेत्रे 'परीक्षा'शब्दः प्रायः भयावहः भवति । किन्तु तत्क्षेत्रे इदानीं भयावहः अन्यः अपि शब्दः श्रूयते 'र्यागिङ्ग' इति । पूर्वं यत् एतत् पदं सामान्यम् उपहासं द्योतयति स्म, तदेव इदानीं निन्दनीयतां खण्डनीयतां तिरस्कारार्हतां च गतम् अस्ति ।

ज्येष्ठाः विद्यार्थिनः नवागतानां कनिष्ठविद्यार्थिनाम् उपहासं यत् कुर्वन्ति तदेव 'र्यागिङ्ग नाम' इति वदति शब्दकोषः । प्रतिवर्षं विद्यालयेषु नूतनविद्यार्थिनां प्रवेशः भवति । नूतने परिसरे आत्मानः समायोजने, ज्येष्ठविद्यार्थिभिः सह मैत्र्या व्यवहारे च नूतनाः समयसाहाय्यम् अपेक्षन्ते सहजतया । तत्काले नूतनानां सङ्कोचशीलतायाः अपनयनार्थं ज्येष्ठविद्यार्थिनः र्यागिङ्ग आरभन्ते । गच्छतः छात्रस्य उत्तमवस्त्राणाम् उपरि द्रोणीपरिमितस्य जलस्य पातनम्, मध्यरात्रे उपधानेन निद्रायां निलीनस्य मुखस्य पिधानं कृत्वा श्वासोच्छ्वासस्य अवरोधनम् इत्यादयः र्यागिङ्गक्रमेषु अन्यतमाः । क्वचित् हास्योत्पादकवेषः धरणीयः इति नर्तनं करणीयम् इति वा कनिष्ठां सनिर्बन्धम् आज्ञापयन्ति ज्येष्ठाः छात्राः । हास्योत्पादकानि एतानि कृत्यानि एकतां समानतां पारस्परिकसम्बन्धं च दृढीकरोति इति चिन्तयन्ति ज्येष्ठविद्यार्थिनः ।

किन्तु एतादृशकृत्यानि दारुणतां गतानि सन्ति । एतां पीडाम् असहमानाः केचन विद्याभ्यासम् एव परित्यक्तवन्तः, पुनः केचन अवमानभरेण लज्जिताः सन्तः आत्महत्यां कृतवन्तः । तमिळुनाडुराज्ये एतस्य कृत्यस्य परिणामः मारणहेतुः जातः अपि ।

एतस्य सर्वस्य कारणतः सर्वकारः, शिक्षणवेतारः, पोषकाः, विद्यार्थिनः, विद्यासंस्थाः च एतद्विषये चिन्तनम् आरब्धवन्तः । र्यागिङ्गकर्मणि उद्यतानां निग्रहार्थं दण्डनार्थं च राज्यसर्वकारैः नियमाः विहिताः । इदानिं तु समग्रे देशे एवं हि जनघोषः श्रूयते यत् तादृशानां प्राणाघातप्रवृत्तिमतां छात्राणां निग्रहार्थं कठिननियमः करणीयः इति । किं विद्यालयीयपरिसरः यथापूर्वं निर्मलः भवेत् ? किं विद्यार्थिनां मध्ये मैत्री जागरिता तिष्ठेत् ।

सम्पुटः - १३ फेब्रवरी - १९९७ सञ्चिका - ११

प्रतिकृतिमूल्यं रू. ७.०० * वार्षिकं ग्राहकशुल्कं रू. ७२.००

कठिनशब्दानां सान्दर्भिका: अर्था:

अङ्गारः	-	charcoal	पाषाणायते	-	stone hearted
अवचिनोति	-	pluck	पुच्छम्	-	tail
अहितुण्डिकः	-	a snake charmer	भित्तिः	-	wall
आधिरूपेण	-	pawn	भ्राष्ट्रम्	-	a frying pan
उपधानम्	-	pillow	मद्यपः	-	drunkard
उपायनम्	-	gift	मार्गभ्रष्टः	-	way ward
ऊषरभूमिः	-	barnland	मौक्तिकम्	-	pearls
कनकवृष्टिः	-	rain of gold	यमलौ	-	twins
करण्डकः	-	a small box	यवनमन्दिरम्	-	mosque
		made of bamboo	राङ्कवम्	-	shawl
कौशेयशाटिका	-	silk saree	लुण्ठितवन्तः	-	plundered
कृपणः	-	miser	वणिक्	-	merchant
गर्तः	-	a pit	वलिरा	-	squint eyed
जामाता	-	son-in-law	विपत्तिः	-	difficulty
झटिति	-	quickly	विप्रतिपत्तिः	-	differnce of
तप्तः	-	burn (out of			opinion
		jealousy)	व्रीहिस्यूतः	-	bag of paddy
त्वरा	-	to hurry	शलाका	-	rod
दृप्तः	-	wild	शाठ्यम्	-	cheat
धूमनालः	-	chimney	शृगालः	-	fox
पराहता	-	vanquished	शोथः	-	swelling
पर्यङ्कः	-	cot		* * *	

वार्ताविशेषः -

सर्वेषां निमित्तम् आहारः

नवम्बर्मासे इटलिराजधान्यां रोमनगरे पञ्चदिनात्मिका प्रपञ्च-आहारमहासभा प्रवृत्ता । एतस्यां महासभायां सामान्यतः १९० देशेभ्यः प्रतिनिधयः आगताः आसन् । ४० देशेभ्यः देशाध्यक्षाः, अन्येभ्यः ४० देशेभ्यः प्रधानमन्त्रिणः, अवशिष्टदेशेभ्यः प्रतिनिधयः च आगत्य एतस्यां सभायां भागम् अवहन् ।

समग्रप्रपञ्चे एव बुभुक्षा निवारणीया इति विचारे कस्यापि भिन्नाभिप्रायः न आसीत् । परन्तु "तत् कार्यं कदा भविष्यति ?" इत्येतस्मिन् विषये सभायां केचन भिन्नाभिप्रायं प्रकटितवन्तः । "२००० तमवर्षस्य जनवरिमास-समाप्तिसमये प्रपञ्चे कोऽपि बुभुक्षया पीडितः न भवेत्" इति अस्माकं देशस्य प्रधानमन्त्री श्री देवेगौडमहोदयः स्वाभिप्रायं प्रकटितवान् । तन्नाम वर्षत्रयाभ्यन्तरे एव बुभुक्षायाः चित्रम् एव परिवर्तनीयम् इति सः प्रपञ्चनायकान् उक्तवान् अस्ति ।

"सर्वेषाम् अपि बुभुक्षा निवारिता भवेत् । उदरपूरणं सर्वेषां जन्मसिद्धः अधिकारः भवेत्" इति रोम्समावेशे निश्चितं जातम् । सद्यः प्रपञ्चे सामान्यतः ८४ कोटिजनाः बुभुक्षया पीडिताः सन्ति । अग्रिमवर्षेषु एषा सङ्ख्या न्यूनीकरणीया इति सभायां निश्चितम् । २२ वर्षेभ्यः पूर्वं प्रवृत्ते समावेशे अपि एषः निर्णयः स्वीकृतः आसीत् । किन्तु अनन्तरकाले कोऽपि परिणामः न दृष्टः । बुभुक्षया म्रियमाणानां सङ्ख्या न्यूना न जाता । एतत् तु कटुसत्यम् अस्ति । एतस्य निर्णयस्य अनुसारम् अर्धांशजनानां बुभुक्षा निवार्यते चेदपि अवशिष्टानां ४२ कोटिजनानां का गतिः भवेत् ? एतस्य उत्तरं तु न लभ्यते एव ।

इदानीम् आहारस्य अभावार्थं कारणानि कानि इति यदा चिन्तयामः तदा बहूनि कारणानि दृष्टिपथम् आयान्ति । आवश्यकतानुगुणं फलोदयाः न वर्धिताः, वर्धितानां फलोदयानां सम्यग्रीत्या वितरणं न कृतम् इत्येतत् उभयम् अत्र प्रमुखं कारणम् । जनसङ्ख्यावर्धनम् अपि अपरं प्रमुखं कारणं भवति ।

अस्माकं सर्वकारेण न्याय्यमूल्येन आपणानां द्वारा रेषन्कार्ड दत्त्वा आहारः वितीर्यमाणः अस्ति । आर्थिकदृष्ट्या येषां कष्टम् अस्ति तेषां निमित्तम् अस्ति एषा योजना । एषा व्यवस्था अपि सर्वैः न प्राप्यते इति तु सर्वैः ज्ञातः विषयः ।

आहारवस्तूनि व्यर्थीकुर्वन्ति बहवः । एतत् अपि आहार-न्यूनतायाः कारणं भवति । येषु उत्तमरीत्या फलोदयाः भवन्ति तादृशदेशेषु मूल्यह्रासस्य निवारणार्थं सर्वकाराः वाणिज्यसंस्थाः वा आहारधान्यं समुद्रे क्षिपन्ति ।

रोम्समावेशे एतत् सर्वं सम्यक् पर्यालोचितम् । परन्तु एतत् अनुरोधपूर्वकं निवारयितुं तु न शक्यते । अतः सर्वेषां यदि आहारः आवश्यकः तर्हि एतस्य ध्येयस्य निमित्तं सर्वकारेण सह प्रपञ्चस्य सर्वाभिः प्रजाभिः अपि प्रयत्नः करणीयः । एतस्मिन् समये अस्माभिः निर्णयः स्वीकरणीयः यत् सर्वैः अपि आहारः लभ्येत इति । अतः अस्माभिः आहारः न व्यर्थि- करणीयः । धनिकैः निर्धनानां साहाय्यं करणीयम् । बुभुक्षां निवारयितुम् अस्माभिः सर्वैः बद्धकटिभिः भवितव्यम् ।

करण्डकपिशाचः

सीतारामः मद्यपः आसीत् । मद्यपाननिमित्तं सः स्वक्षेत्रं, गृहं च विक्रीतवान् आसीत् । अनारोग्यकाले उत्तमस्य औषधोपचारस्य अभावात् तस्य पत्नी दिवं गता आसीत् । स्वस्य एकमात्रपुत्रं राजीवं भूस्वामिनः गृहे दासत्वेन नियोजितवान् आसीत् सीतारामः । भूस्वामी सीतारामाय मद्यपानार्थं प्रतिदिनं धनं ददाति स्म ।

एकदा सीतारामः अपि दिवं गतः । राजीवः पितुः अन्त्यक्रियां समाप्य भूस्वामिनः समीपं गत्वा - "स्वामिन् ! एतावत्पर्यन्तं भवता कृतं साहाय्यं सर्वदा अहं स्मरामि । मम मातापितरौ दिवङ्गतौ । इदानीम् अहम् अनाथः अस्मि । अतः इतःपरम् अहम् अत्र न तिष्ठामि । यत्रकुत्रापि अज्ञातं स्थलं गत्वा जीवनं करिष्यामि" इति उक्तवान् ।

तदा भूस्वामी करुणामयी इव नटनं कुर्वन् - "भवतः दुःखम् अहम् अवगन्तुं शक्नोमि । परन्तु मम परिस्थितिम् अपि भवान् अवगच्छतु । भवतः पिता मद्यपानार्थं यत् धनं मत्तः स्वीकृतवान् आसीत् तस्य ऋणस्य प्रत्यर्पणम् इतोऽपि न जातम् । अतः ऋणपरिहारविषये भवान् चिन्तयतु" इति राजीवम् उक्तवान् ।

"तर्हि मया किं करणीयम् ?" इति राजीवः भूस्वामिनं पृष्टवान् ।

"भवतः पित्रा दासत्वेन भवान् अत्र स्थापितः अस्ति । परन्तु अहं तथा भवन्तं न पश्यामि । प्रतिदिनं भोजनद्वयं दास्यामि । गृहकार्यं सर्वं करोतु । अन्यथा मया उच्यमानं कार्यत्रयं समाप्य भवान् स्वतन्त्रः भवतु" इति उक्तवान् भूस्वामी ।

"तानि कार्याणि कानि ?" इति पृष्टवान् राजीवः ।

"ग्रामात् बहिः पर्वतसमीपे मम काचित्

भूमिः अस्ति । तां कोऽपि न क्रीणाति । यतः सा ऊषरभूमिः । ऊषरताकारणतः ततः मम कोऽपि आयः अपि नास्ति । तस्यां भूमौ भवता कृषिं कृत्वा सस्यसमृद्धिः प्रदर्शनीया । एतत् प्रथमं कार्यम्'' इति उक्तवान् भूस्वामी ।

एतत् श्रुत्वा राजीवः भूस्वामिनम् उक्तवान् - ''ऊषरभूमौ कथं सस्यानि वर्धयितुं शक्यानि ? एतादृशम् असाध्यं कार्यं न वक्तव्यं भवता'' इति ।

''परिश्रमं यः करोति सः सर्वं साधयितुं शक्नुयात् एव । किन्तु एतद्विषये अहं अनुरोधं न करोमि । भवान् स्वस्य स्वातन्त्र्यम् इच्छति चेत् मया उक्तं करोतु'' इति उक्तवान् भूस्वामी ।

अनन्यगतिकः राजीवः एतत् कार्यम् अङ्गीकृतवान् । कानिचन दिनानि क्षेत्रे कष्टेन कार्यं कृतवान् च । एकस्मिन् दिने क्षेत्रे खननसमये 'झण्' इति शब्दः श्रुतः राजीवेन । आश्चर्यम् अनुभवन् राजीवः इतोऽपि खननं यदा कृतवान् तदा तत्र एकः करण्डकः लब्धः । यदा सः उद्घाटितः तदा तस्मात् धूमः बहिः आगतः । अनुक्षणम् एव सः धूमः भूताकारं प्राप्य - ''भवतः आवश्यकतां वदतु । अहं पूरयिष्यामि'' इति अवदत् ।

तस्मात् आश्चर्यचकितः राजीवः - ''भवान् कः ? भवान् मम अपेक्षां किमर्थं पूरयिष्यति ?'' इति पृष्टवान् ।

''अहं करण्डकपिशाचः अस्मि । एतस्य करण्डकस्य अद्भुतशक्तिः अस्ति । एतस्याः शक्तेः द्वारा अहं सज्जनानां साहाय्यं करोमि'' इति उक्तवान् सः पिशाचः ।

''अहं सज्जनः इति भवान् कथं जानाति ?'' इति इतोऽपि आश्चर्येण पृष्टवान् राजीवः ।

SK-F-2

तदा पिशाचः - ''मया पूर्वम् एव उक्तं यत् एतस्य करण्डकस्य अद्भुतशक्तिः अस्ति इति । सज्जनाः यदा एतं स्पृशन्ति तदा सा शक्तिः मां जागरयति'' इति उक्तवान् ।

''भवान् एतं करण्डकं कथं प्रविष्टवान् ?'' इति पृष्टवान् राजीवः ।

''एतादृशी जिज्ञासा भवतः किमर्थम् ? भवान् मम साहाय्यं स्वीकृत्य सुखेन जीवतु'' इति राजीवम् उक्तवान् पिशाचः ।

राजीवः क्षणं यावत् विचिन्त्य - ''तर्हि भवान् शृणोतु । अहं कस्यचित् दासः अस्मि । स्वतन्त्रः भवितुम् अत्यन्तं कष्टम् अनुभवन् अस्मि । भवान् अपि एतस्य करण्डकस्य दासः स्यात् इति संशयेन मया तथा पृष्टम् । मम कष्टपरिहाराय अन्यस्मै कष्टदानम् अहं न इच्छामि'' इति उक्तवान् ।

''वस्तुतः भवान् सज्जनः । अतः मम कथां श्रावयामि । शृणोतु तावत्'' इति वदन् कथाम् आरब्धवान् पिशाचः ।

''पूर्वं रामनगरे धनञ्जयः नाम कश्चित् वणिक् आसीत् । सः अत्यन्तं दुष्टः स्वार्थी च आसीत् । सहोदराणां सम्पत्तिम् अपि स्वयम् एव स्वीकृत्य तान् सर्वान् गृहात् बहिः प्रेषितवान् आसीत् सः । स्वस्य प्रियमित्रं जयदेवम् अपि वञ्चयित्वा तम् अपि ग्रामात् बहिः प्रेषितवान् आसीत् सः ।

जयदेवः अरण्यं गत्वा तपः कृत्वा, अगोचरशक्तिं सम्पाद्य नगरम् आगतवान् । अनन्तरं तेन धनञ्जयः मिलितः । तदा सः तम् उक्तवान् - ''भवान् अधिकं पापं कृतवान् । तेभ्यः मुक्तिं प्राप्तुं निर्धनेभ्यः सम्पत्तिं दानरूपेण ददातु'' इति ।

धनञ्जयः - 'तथैव भवतु' इति उक्तवान् । सः सम्पत्तिं सर्वां बान्धवेभ्यः एव दत्त्वा 'अनन्तरं प्रत्यर्पणीयम्' इति रहसि सन्धिं कृतवान् आसीत् ।

जयदेवः धनञ्जयस्य पुरतः एकं करण्डकं स्थापयित्वा - ''एतस्मिन् अद्भुतशक्तिः अस्ति । शुद्धमनसा एतं स्पृशति चेत् भवतः पापानि नष्टानि भविष्यन्ति । ततः आवाम् उभौ अपि अरण्यं गत्वा शेषजीवनं सुखेन यापयाव'' इति उक्तवान् ।

धनञ्जयः करण्डकस्य अद्भुतशक्तिं ज्ञात्वा - ''अहम् अरण्यं न आगमिष्यामि । एतं करण्डकं भवान् मह्यं दत्त्वा गच्छतु'' इति उक्तवान् ।

परन्तु जयदेवः एतत् न अङ्गीकृतवान् । यदा धनञ्जयः बलात् तत् स्वीकर्तुं गतवान्

तदा अनुक्षणम् एव सः पिशाचः सन् करण्डके बद्धः अभवत् ।

तदा जयदेवः दीर्घं निःश्वस्य - ''अहं मित्रस्य साहाय्यं कर्तुम् इष्टवान् । किन्तु दैवनिर्णयः अन्यः एव आसीत् इति भाति । भवतु नाम । सद्यः एतस्मात् भवतः मोक्षः न भविष्यति । भवान् सज्जनः यदा भविष्यति तदा अन्यसज्जनः मेलिष्यति । तस्य साहाय्यं भवान् करोतु । तदा पापात्, करण्डकात् च भवतः मुक्तिः भविष्यति'' इति उक्तवान् ।

पिशाचरूपतां गतः सः धनञ्जयः अहम् एव । शतवर्षेभ्यः पूर्वम् एव अहम् एवं पिशाचरूपं प्राप्तवान् । दीर्घकालं यावत् अहं जयदेवं मनसि एव निन्दामि स्म । अतः पिशाचरूपात् मम मुक्तिः न जाता । एषु दिनेषु मयि पश्चात्तापः उत्पन्नः अस्ति । अतः अहं सङ्कल्पं कृतवान् अस्मि यत् सज्जनानां साहाय्यं करणीयम् इति । एतदभ्यन्तरे भवान् करण्डकं प्राप्य उद्घाटितवान्, मां दृष्टवान् च । एषा मम कथा'' इति ।

कथां सर्वां श्रुत्वा राजीवः - ''निश्चयेन करुणाजनककथा भवतः । भवान् मम कथाम् अपि शृणोतु तावत्'' इति उक्त्वा स्वकथां श्रावितवान् ।

अनुक्षणम् एव पिशाचः - ''अद्भुतशक्तिं ज्ञातवतः मम एतादृशं कार्यं कष्टाय न । एतस्याम् ऊषरभूमौ क्षणार्धे एव फलोदयम् करिष्यामि अहम्'' इति वदन् कमपि मन्त्रम् उच्चारितवान् सः । अल्पे एव समये तत्र व्रीहिसस्यानि वर्धितानि ।

''इदानीं मया किं करणीयम् ?'' इति राजीवः पिशाचं पृष्टवान् ।

''मम विषयं स्वामिनं मा वदतु । अहं करण्डके अत्रैव भवामि । भवान् स्वामिनः समीपं गत्वा अन्यत् कार्यद्वयं ज्ञात्वा

आगच्छतु'' इति उक्तवान् पिशाचः ।

राजीवः भूस्वामिनः समीपं गत्वा - 'ऊषरभूमौ व्रीहिवर्धनं जातम्' इति उक्तवान् । तदा भूस्वामी आश्चर्येण, कुतूहलेन च क्षेत्रं प्रति प्रस्थितवान् । तेन सह तस्य पुत्री सावित्री अपि प्रस्थिता । उभौ अपि सस्यसमृद्धं क्षेत्रं दृष्ट्वा आश्चर्यचकितौ ।

''द्वितीयं कार्यं वदतु तावत्'' इति भूस्वामिनम् उक्तवान् राजीवः ।

''भवान् सामान्यः न । एतां भूमिं फलवतीं कर्तुं कानिचन वर्षाणि आवश्यकानि । भवति अगोचरशक्तिः अस्ति इति कारणतः एतत् सिद्धम् । अन्यथा एतत् न भवेत् एव'' इति वदन् भूस्वामी स्वस्कन्धे स्थितं राङ्कवं भूमौ प्रसार्य - ''एतस्मिन् राङ्कवे कनकवृष्टिः भवतु'' इति उक्तवान् ।

राजीवः करण्डकपिशाचं यदा स्मृतवान् तदा अनुक्षणम् एव राङ्कवस्य उपरि कनकनाणकानि पतितानि । भूस्वामिनः आश्चर्यस्य सीमा एव न आसीत् ।

''इतःपरं तृतीयं कार्यं वदतु'' इति उक्तवान् राजीवः । भूस्वामी किमपि वक्तुं यावत् उद्युक्तः तावता तस्य पुत्री सावित्री - ''भवान् मां परिणयतु'' इति राजीवम् उक्तवती ।

''तत् कर्तुम् अहं सिद्धः अस्मि । परन्तु प्रथमं मम स्वातन्त्र्यम् आवश्यकम्'' इति वदन् राजीवः भूस्वामिनं दृष्टवान् ।

भूस्वामी तं कोपेन पश्यन् - ''अल्पायाः क्षुद्रशक्तेः कारणतः कोऽपि मम जामाता भवितुं नार्हति । भवान् मम दासः अस्ति इति तु मा विस्मरतु । मुग्धायाः मम पुत्र्याः वचनं मा श्रृणोतु । भवता करणीयं तृतीयं कार्यम् इतोऽपि अवशिष्टम् अस्ति'' इति उक्तवान् ।

''अस्तु ! भवान् एव तत् तृतीयं कार्यं वदतु'' इति राजीवः उक्तवान् ।

''सर्वदा मम सेवां कर्तुं दासः आवश्यकः । भवान् वा मम चिरदासः भवतु, अन्यं कम् अपि एतस्मिन् कार्ये नियोजयतु वा'' इति उक्तवान् भूस्वामी ।

एतत् वचनं श्रुत्वा राजीवः - 'एषः भूस्वामी कृपणः अस्ति । एतस्य दास्यात् मम मुक्तिः नास्ति' इति निराशाम् अनुभूतवान् । परन्तु क्षणाभ्यन्तरे तस्य मनसि कश्चन उपायः स्फुरितः ।

सः भूस्वामिनम् उक्तवान् - ''भवान्

क्षणं यावत् तिष्ठतु । भवते दासं ददामि'' इति उक्तवान् ।

भूस्वामी तत्रैव कनकनाणकानि गणयन् उपविष्टवान् । राजीवः पिशाचस्य समीपं गत्वा प्रवृत्तं सर्वं निवेद्य - ''अत्यन्तं दुष्टः भूस्वामी मनुष्यः भवितुम् अनर्हः अस्ति । भवान् दुर्गुणान् त्यक्त्वा सज्जनः अभवत् । इदानीं भवतोः स्थानपरिवर्तनं भवतु । भूस्वामिनः आत्मा पिशाचरूपेण करण्डके तिष्ठतु । भवान् भूस्वामिनः शरीरं प्रविश्य जीवतु । आवयोः युगपत् एव स्वातन्त्र्यं सिद्धं भविष्यति'' इति उक्तवान् ।

करण्डकपिशाचः राजीवस्य चातुर्यं श्लाघमानः राजीवेन यथा उक्तं तथा एव कृतवान् । तन्नाम भूस्वामिनं पिशाचं कृत्वा करण्डके बद्ध्वा स्वयं भूस्वामित्वं प्राप्तवान् ।

तदा राजीवः - ''स्वामिन् ! भवतः अपेक्षायाः अनुगुणं भवते दासरूपेण एतं करण्डकपिशाचं ददामि । एतस्मात् भवता उक्तं तृतीयं कार्यम् अपि कृतं भवति । अतः इदानीम् अहं स्वतन्त्रः'' इति उक्तवान् ।

भूस्वामिनः आत्मा पिशाचः सन् करण्डके बद्धः आसीत् खलु ? सः बहिः आगन्तुं प्रयतमानः आसीत् । भूस्वामिनः रूपेण स्थितः धनञ्जयः तं पिशाचं प्रवृत्तं सर्वम् उक्त्वा - ''ये स्वार्थिनः सन्ति ते आत्मना निर्मिते गर्ते स्वयम् एव पतन्ति । दासम् अपेक्षितवान् भवान् इदानीं स्वयम् एव दासः अभवत् । भवादृशस्य दासस्य आवश्यकता मम नास्ति । अतः करण्डकेन सह भवन्तम् अपि मृत्तिकायां निखनामि । भवादृशाः सन्मार्गे आनेतव्याः इत्येव जयदेवः एतादृशं करण्डकं सृष्टवान् अस्ति । शीघ्रातिशीघ्रं भवान् सज्जनः भवतु'' इति उक्तवान् ।

अनन्तरं राजीवः, धनञ्जयः च गृहं गतवन्तौ । राजीवः सावित्रीं परिणीतवान् । विवाहस्य केषाञ्चित् दिनानाम् अनन्तरं धनञ्जयः दिवं गतः ।

स्वयं सन्तोषेण जीवन्, अन्यान् अपि पोषयन् राजीवः बहूनि वर्षाणि जीवितवान् । अतः तं करण्डकं कोऽपि न स्पृष्टवान् एव । मृत्तिकायां स्थितः सः करण्डकपिशाचः अद्यापि अन्यभूस्वामिनं प्रतीक्षमाणः अस्ति ।

शठं प्रति शाठ्यम्

हेमावतीनदीतीरस्य पार्श्वे कश्चित् ग्रामः आसीत् । रामः तस्य ग्रामस्य महान् कृषिकः आसीत् । अन्ये कृषिकाः तं गौरवेण पश्यन्ति स्म । तथापि रामः कृपणः आसीत् । एकदा यस्मिन् प्रकोष्ठे व्रीहिस्यूताः स्थापिताः आसन् तं प्रकोष्ठं कश्चन सर्पः प्रविष्टवान् । तदा कर्मकरः एतं विषयं रामम् उक्तवान् । एतं विषयं श्रुत्वा रामः उपेक्षया कर्मकरम् उक्तवान् - ''सर्पं दण्डेन ताडयित्वा मारयतु'' इति ।

''स्वामिन् ! सः सामान्यः सर्पः न । तस्य मारणं मया न शक्यते । अतः अहितुण्डिकम् आनेष्यामि'' इति उक्तवान् कर्मकरः ।

रामः अङ्गीकारं सूचितवान् । अनन्तरम् अहितुण्डिकः आगत्य प्रकोष्ठे स्थितं सर्पं गृहीत्वा कण्डोले स्थापितवान् । एतस्य निमित्तं सः रामं 'दश रूप्यकाणि ददातु' इति उक्तवान् ।

तदा रामः अहितुण्डिकं कोपेन पश्यन् - ''पश्यतु ! सर्पग्रहणार्थं भवान् पञ्च निमेषान् व्ययीकृतवान् स्यात् । निमेषात्मककार्यस्य निमित्तं भवान् रूप्यकद्वयं पृच्छति खलु !'' इति उक्तवान् ।

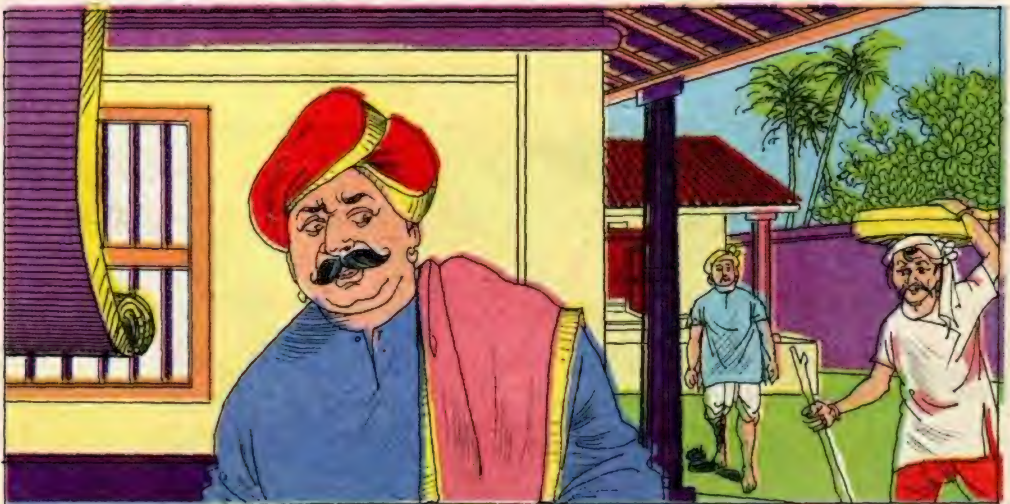
''तर्हि एतं सर्पं भवान् एव गृह्णातु'' इति वदन् अहितुण्डिकः कण्डोलतः सर्पं बहिः प्रेषितवान् ।

सः सर्पः पुनः व्रीहिस्यूतानां मध्ये निलीय स्थितः । एतत् दृष्ट्वा रामः भयेन - ''भोः ! प्रथमं सर्पं बहिः आनयतु । भवते दश रूप्यकाणि दास्यामि'' इति उक्तवान् ।

तदा अहितुण्डिकः - ''स्वामिन् ! एकवारं सर्पं ग्रहीतुं दश रूप्यकाणि पृष्टवान् आसम् । इदानीं द्वितीयवारं सर्पः ग्रहीतव्यः अस्ति । अतः विंशतिः रूप्यकाणि दातव्यानि भवन्ति भवता । यदि एतत् अङ्गीक्रियते तर्हि एव अहं सर्पं ग्रहीष्यामि । अन्यथा एषोऽहं प्रस्थितः'' इति उक्त्वा ततः गमनार्थम् उत्थितवान् ।

एतत् दृष्ट्वा रामः - ''भोः, स्वीकरोतु विंशतिं रूप्यकाणि । आदौ सर्पं गृहीत्वा इतः नयतु'' इति वदन् अहितुण्डिकाय विंशतिं रूप्यकाणि दत्तवान् ।

''कृपणात् एतस्मात् धनं प्राप्तुं योग्यम् उपायम् आश्रितवान् अहितुण्डिकः नितरां बुद्धिमान्'' इति वदन्तः ग्रामीणाः अहितुण्डिकस्य श्लाघनं कृतवन्तः ।

१८

[रूपधरेण करणीयानि कार्याणि समाप्तप्रायाणि आसन् । पद्ममुखीं परिणेतुम् इच्छन्तः ये ग्रीक्राजकुमाराः रूपधरगृहे वसन्तः तदीयां सम्पत्तिं स्वेच्छया व्ययीकुर्वन्तः आसन्, तान् सर्वान् पुत्रेण धीरमतिना सह मिलित्वा यमसदनं प्रेषितवान् सः । एतत्कार्यं साधयितुं रूपधरः केवलस्य पराक्रमस्य अवलम्बनं न कृतवान् आसीत् । अपि तु युक्तिम् अपि अवलम्बितवान् आसीत् । देवाः अपि रूपधरस्य साहाय्यं कृतवन्तः आसन् । किन्तु एतावता अपि रूपधरस्य सर्वाणि कष्टानि अपगतानि इति न । तदनन्तरम् ....]

यदा भवनस्य स्वागतप्रकोष्ठे महत् युद्धं प्रचलत् आसीत् तदा पद्ममुखी स्वप्रकोष्ठे गाढनिद्रायां निमग्ना आसीत् । बहुकीर्तिः महता सम्भ्रमेण तस्याः प्रकोष्ठं गत्वा त्वरया ताम् उत्थाप्य - "अये, उत्तिष्ठतु तावत् । यस्मिन् काले सन्तोषेण नर्तनं करणीयम् आसीत् तस्मिन् काले निद्रां करोति खलु भवती ! किम् एतत् ? भवत्याः पतिः दुष्टानां संहारं कृतवान् अस्ति । कष्टमयानि दिनानि अपगतानि । शीघ्रम् उत्तिष्ठतु तावत्" इति अवदत् ।

एतत् श्रुतवत्याः पद्ममुख्याः क्षणकालं यावत् स्वकर्णयोः विश्वासः एव न जातः । अनन्तरं सा सम्भ्रमेण उत्थाय - "विधिविलासाः नितरां विचित्राः ! दुष्टानां संहारकः सः शूरः मया सर्वप्रथमं द्रष्टव्यः" इति उक्तवती ।

सा वृद्धया बहुकीर्त्या सह अधः आगत्य रूपधरस्य पुरतः मौनम् आसन्दे उपविष्टवती । तस्याः मुखे काऽपि भावना

तर्हि एतस्मिन् अहं विश्वासं कुर्याम्'' इति उक्तवती पद्ममुखी ।

तदा रूपधरः पुत्रम् उक्तवान् - ''धीरमते ! तां मा पीडयतु भवान् । सा कामं मां परीक्षतां नाम । परीक्षानन्तरम् एव सा जानातु अहं कः इति । मम एतादृशं वेषादिकं दृष्ट्वा सा चिन्तितवती अस्ति यत् अहम् अन्यः एव स्याम् इति । आदौ अस्माभिः स्वकर्तव्यविषये चिन्तनीयम् । वयं बहून् राजकुमारान् मारितवन्तः स्मः । तेषु एकस्य मारणात् अपि महती विपत्तिः सम्भाव्यते । तद्बान्धवाः अस्मान् मारयितुं प्रयत्नं कुर्युः एव । वयं तु इथाकास्थान् प्रमुखयुवकान् मारितवन्तः स्मः । एतस्य परिणामः कीदृशः भवेत्, तदर्थं किं करणीयम् इति एतत्क्षणे एव चिन्तयित्वा योग्यः मार्गः आश्रयणीयः'' इति ।

''इदानीं किं करणीयम् इति भवान् एव वदतु । उपायचिन्तने भवान् एव खलु अद्वितीयः'' इति उक्तवान् धीरमतिः ।

''अस्तु नाम । आदौ वयं स्नानं कृत्वा नूतनवस्त्राणि धराम । ततः नाट्यगानादिकम् आरम्भणीयम् । एतत् श्रुत्वा जनाः चिन्तयिष्यन्ति यत् अत्र विवाहः, अन्यः कोऽपि कार्यक्रमः वा प्रचलन् अस्ति इति । यावत् युवकानां मरणस्य वार्ता अन्यैः ज्ञायते ततः पूर्वम् एव अस्माभिः इतः निर्गन्तव्यम्, अन्यत्र सुरक्षिते स्थले आश्रयः प्राप्तव्यः च'' इति उक्तवान् रूपधरः ।

अनन्तरं रूपधरस्य सूचनायाः अनुगुणं सर्वे स्नात्वा वस्त्राभरणादीनि धृत्वा नाट्यम् आरब्धवन्तः । एतत् श्रुत्वा जनाः

न दृश्यते स्म । तस्याः मौनं दृष्ट्वा रूपधरः आश्चर्यचकितः । 'दर्शनसमनन्तरम् एव महता सन्तोषेण एषा सम्भाषणं कुर्यात्' इति चिन्तितवान् आसीत् सः । किन्तु अत्र सर्वं विपरीतम् आसीत् ।

''अम्ब ! भवती सचेतना, उत शिलामयतां गता ? चिरकालानन्तरम् उपस्थितं पितरं दृष्ट्वा अपि किमर्थं शिला इव उपविष्टवती अस्ति भवती ?'' इति धीरमतिः आक्षेपमिश्रितेन स्वरेण पृष्टवान् ।

''वत्स ! किं वदानि अहम् ? जीवने कष्टपरम्पराम् एव सम्मुखीकृतवत्याः मम हृदयं पाषाणायते । अत्र उपस्थितः भवतः पिता एव वा इति मया आदौ परीक्षणीयम् । भवत्पित्रा मया च ज्ञातानि रहस्यानि बहूनि सन्ति । तेषु एकं द्वयं वा यदि एषः वदेत्

चिन्तितवन्तः – 'अद्य एषा योग्यं वरं चितवती इति भाति । पतिः देशान्तरं गतः न प्रत्यागतः इत्यतः वराकी एषा अनन्यगतिकतया पुनर्विवाहम् अङ्गीकुर्वती अस्ति' इति ।

रूपधरः स्नानादिकं समाप्य यथायोग्यं वस्त्रादिकं धृत्वा नवत्वं प्राप्तवान् । ततः पत्नीम् उद्दिश्य – ''कीदृशी गृहिणी भवती ! विंशतिवर्षाणाम् अनन्तरं प्राप्तस्य अपि मम सेवां सम्यक् न करोति एव भवती । यदि अन्या स्यात् तर्हि कियन्तं सन्तोषं प्राप्तवती स्यात्'' इति उक्त्वा वृद्धदासीम् उद्दिश्य – ''भोः, मह्यम् अपि एतस्याः पार्श्वे एव शय्यां सज्जीकरोतु'' इति उक्तवान् ।

तदा पद्ममुखी दासीम् उद्दिश्य – ''एतं मञ्चं पार्श्वे स्थापयित्वा तदुपरि शय्यां प्रसारयतु भवती'' इति सूचितवती ।

एतत् श्रुत्वा अत्यन्तं कुपितः रूपधरः – ''मम मञ्चः केन स्पृष्टः ? सः अन्यत्र नयनयोग्यः न आसीत् खलु ? कः तस्य वैशिष्ट्यं नाशितवान् ?'' इति पृष्टवान् ।

वस्तुतः तस्य मञ्चस्य अपूर्वं वैशिष्ट्यम् आसीत् । रूपधरः यदा तत्र गृहं निर्मितवान् तदा तत्र कश्चन वृक्षः आसीत् । वृक्षच्छेदनानन्तरं यः मूलकाण्डभागः तत्रैव अवशिष्टः तं मञ्चस्य पादत्वेन परिकल्प्य अन्यान् त्रीन् पादान् परिकल्प्य मञ्चं सज्जीकृतवान् आसीत् रूपधरः । मञ्चस्य एतत् रहस्यम् एषः जानाति वा न वा इति परीक्षितुम् एव पद्ममुखी उक्तवती आसीत् – 'मञ्चम् अन्यत्र नयतु' इति । रूपधरस्य वचनस्य श्रवणात् सा नितरां सन्तुष्टा । सा

झटिति रूपधरस्य पादौ गृहीत्वा अश्रूणि स्रावयन्ती – ''आर्यपुत्र ! अलं कोपेन । मां कोऽपि वञ्चयेत् इति भीतिः आसीत् मम । अतः एतत्सर्वं कृतवती'' इति उक्तवती ।

पत्न्यां जातं परिवर्तनं दृष्ट्वा रूपधरः नितरां सन्तुष्टः । तस्यां रात्रौ पत्युः अनुभवं सर्वं श्रुतवती पद्ममुखी । प्रातः एव रूपधरः रक्षणाकवचं धृत्वा, धीरमतिम् उत्थाप्य तम् अपि आत्मना सह नीतवान् । यथा अन्ये न जानीयुः तथा उभौ अपि नगरतः प्रस्थितवन्तौ । उभौ अपि रूपधरस्य पितुः पिङ्गलस्य समीपं गतवन्तौ । पूर्वं यः धनिकः आसीत् सः पिङ्गलः इदानीं सस्यानि वर्धयन् महता कष्टेन जीवति स्म । 'पाकसज्जतां कुर्वन्तु' इति रूपधरः कर्मकरान् उक्त्वा वाटिकां गतवान् ।

वाटिकायां वृद्धः पिङ्गलः कश्चित् वृक्षं परितः गर्तं कुर्वन् आसीत् । तेन धृतं युतकम् अत्यन्तं मलिनम् आसीत् । तादृशस्थितौ स्थितं पितरं दृष्टवतः रूपधरस्य नेत्राभ्याम् अश्रूणि आगतानि । अनुक्षणम् एव 'सर्वे विषयाः वक्तव्याः' इति सः चिन्तितवान् । परन्तु 'मम परिचयं पिता प्राप्नुयात् उत न' इति परीक्षितुम् इच्छन् सः पितुः समीपं गत्वा - ''किं तात ! भवान् वाटिकायाम् उत्तमरीत्या सस्यानि वर्धितवान् । परन्तु भवान् तु एवं मलिनः अस्ति । भवतः सेवया भवदीयस्वामी तृप्तः नास्ति वा ?'' इति पृष्टवान् ।

''वत्स ! भवान् कः ? भवान् कुतः आगतवान् ?'' इति तं पृष्टवान् पिङ्गलः ।

''अहं देशसञ्चारं कुर्वन् भवामि । पञ्चवर्षेभ्यः पूर्वं रूपधरः नाम कश्चित् मया मिलितवान् आसीत् । सः अस्मिन् देशे एव वसति स्म इति अहं श्रुतवान् । सः पुनः मेलिष्यति चेत् तस्मै उपायनं दास्यामि इति उद्देशेन अहम् अत्र आगतवान् अस्मि'' इति पिङ्गलम् उक्तवान् रूपधरः ।

स्वपुत्रस्य नामश्रवणमात्रेण एव पिङ्गलः उच्चैः रोदनम् आरब्धवान् । तत् दृष्ट्वा आर्द्रहृदयः रूपधरः पितरम् आलिङ्ग्य - ''तात ! अहम् एव भवतः पुत्रः रूपधरः । भवान् इतःपरं रोदनं मा करोतु । विंशतिं वर्षाणि यावत् कष्टम् अनुभूय आगतवान् अस्मि अहम् । मम गृहे स्थित्वा ये दुष्टाः मम पत्नीं पीडयन्ति स्म तान् मारयित्वा आगतवान् अस्मि अहम्'' इति उक्तवान् ।

''भवान् किमर्थं तथा कृतवान् ? एतस्य परिणामः घोरः भवेत् । इथाकाजनाः अन्यदेशीयानां साहाय्यं स्वीकृत्य भवन्तं मारयितुं प्रयत्नं करिष्यन्ति'' इति पिङ्गलः भयेन उक्तवान् ।

तदा रूपधरः - ''तात ! भवान् भीतः मा भवतु । पाकः सिद्धः स्यात् । भोजनं करिष्यावः तावत्'' इति वदन् पितरं गृहम् आनीतवान् । गृहे वराहपालकः, अजपालकश्च पाकं सज्जीकृतवन्तौ आस्ताम् । स्नानं कृत्वा आगतवन्तं दृढकायम्, आजानुबाहुं पितरं दृष्ट्वा रूपधरः तृप्तिं सन्तोषं च अनुभूतवान् । अनन्तरम् उभौ अपि भोजनं कृतवन्तौ ।

एतावति काले रूपधरेण कृतां संहारवार्ताम् इथाकानगरे सर्वे ज्ञातवन्तः आसन् । केचन जनाः कोलाहलं कुर्वन्तः रूपधरस्य गृहं परितः स्थितवन्तः । केचन सम्बद्धानां शवम् अपि नीतवन्तः । दूरप्रान्ततः आगतानां शवान् नौकायाम् आरोप्य तेषां देशं प्रति प्रेषितवन्तः ।

अनन्तरं नगरे सर्वत्र सभाः आयोजिताः । दुर्बुद्धेः पिता - ''मित्राणि ! रूपधरः भयङ्करं मारणहोमम् एव कृतवान् । पूर्वं यदा सः युवकैः सह युद्धार्थं नौकया गतवान् तदा नौकाः एव नष्टाः । नगरं प्रति आगमनानन्तरम् अपि सः एकाकी सन् अन्यान् युवकान् मारितवान् । एतादृशः दुष्टः प्रथमम् एव मारणीयः । अस्माकं पुत्रान् मारितवन्तं रूपधरं यदि वयं न मारयेम तर्हि तत् अस्माकं वंशस्य अपमाननाय भवेत् । प्रतीकारार्थं मया तु प्रयत्नः क्रियते एव । ततः वीरस्वर्गः वा प्राप्येत, मरणं वा । एषोऽहं युद्धार्थं प्रस्थितः अस्मि'' इति उक्तवान् । तस्य वचनानि श्रुत्वा तत्र स्थितानां सर्वेषां नेत्राभ्याम् अश्रूणि आगतानि ।

परन्तु तस्मिन् समये एव कश्चित् जनः तत्र आगतवान् । रूपधरः तम् एकं न मारितवान् आसीत् । सः सभाम् उक्तवान् - ''प्रजाः ! मम वचनं श्रृण्वन्तु कृपया ।

तस्मिन् मारणहोमे अहम् अपि आसम् । रूपधरस्य पार्श्वे स्थितवतीं बुद्धिमतिदेवीम् अहं प्रत्यक्षं दृष्टवान् अस्मि । दैवनिर्णयेनैव सः मारणहोमः प्रवृत्तः । अतः पुनः अस्माभिः युद्धं क्रियते चेत् तत् उचितं न भविष्यति'' इति उक्तवान् ।

तस्य वचनानि तत्रत्याः सर्वे अपि अङ्गीकृतवन्तः । तेषु कश्चित् वृद्धः उत्थाय - ''जातं जातम् एव । पुनः अन्यः मारणहोमः किमर्थं करणीयः ? एतां घटनाम् अत्रैव समापयिष्यामः । मूलतः भवतां पुत्रैः एव अपराधः कृतः । तादृशदुष्कार्यं मा कुर्वन्तु इति पूर्वम् एव ते सूचिताः आसन् मया । परन्तु मम वचनं धिक्कृत्य भवतां पुत्राः 'रूपधरः न प्रत्यगमिष्यति' इति धैर्येण तस्य गृहं गत्वा सम्पत्तिं लुण्ठितवन्तः । तस्य पत्नीम् अवमानितवन्तः च । तदर्थं ते यथोचितं दण्डनम् अपि अनुभूतवन्तः । अत्र रूपधरस्य दोषः कोऽपि नास्ति'' इति उक्तवान् ।

एतत् वचनं श्रुत्वा इतोऽपि सन्तुष्टाः जनाः सभातः गतवन्तः । केचन जनाः प्रतीकारार्थं सिद्धाः अभवन् । दुर्बुद्धेः पितुः नेतृत्वे ते आयुधानि गृहीत्वा प्रस्थितवन्तः । यावत् ते पिङ्गलस्य गृहस्य समीपम् आगताः तावता रूपधरः तस्य सेवकाः च आयुधानि स्वीकृत्य तान् सम्मुखीकर्तुं सिद्धाः आसन् ।

धीरमतिः पितरम् उक्तवान् - ''तात ! भवान् इदानीं मम पराक्रमं पश्यतु'' इति ।

तदा पिङ्गलः महता आनन्देन - ''हे भगवन् ! अद्य अहं सन्तुष्टः अस्मि । मम पुरतः एव पराक्रमेण युद्धं कुर्वन्तं मम पुत्रं, प्रौत्रं च पश्यन् अस्मि'' इति उक्तवान् ।

ततः सः एकं बाणं दुर्बुद्धेः पितरं लक्ष्यीकृत्य क्षिप्तवान् । एतस्मात् दुर्बुद्धेः पिता भूमौ पतितवान् । रूपधरः तस्य पुत्रः च अन्येषाम् उपरि आक्रमणं कृतवन्तौ ।

तावति काले - ''इथाकाप्रजाः ! एतं मारणहोमं स्थगयन्तु'' इति बुद्धिमतीदेव्याः वाणी श्रुता ।

अनुक्षणम् एव सर्वे स्तम्भीभूताः । तेषां हस्तेभ्यः आयुधानि अधः पतितानि । रूपधरस्य द्वेषिणः सर्वे नगरं गतवन्तः ।

अनन्तरं रूपधरस्य शत्रुभयम् एव न आसीत् । सः पत्नी-पुत्र-पित्रादिभिः सह सुखेन जीवितवान् । (समाप्तम्)

दैवकृपा

पूर्वं पर्षियादेशे कस्मिंश्चित् ग्रामे लतीफः नाम कश्चन तरुणः आसीत् । सः अतीव अलसः, मूर्खश्च आसीत् । दृढकायः सन् अपि सः कष्टेन कार्यं न करोति स्म । उदरपूरणार्थं सः भिक्षाटनं करोति स्म ।

केषाञ्चित् दिनानाम् अनन्तरं तस्मिन् ग्रामे तस्य अपेक्षानुगुणं भिक्षा न लब्धा । अतः 'इतःपरम् अस्मिन् ग्रामे न भवितव्यम्' इति विचिन्त्य लतीफः एकस्मिन् दिने प्रातः तस्मात् ग्रामात् प्रस्थितवान् ।

मध्येमार्गं तेन किञ्चन अरण्यं प्राप्तम् । तत्र अङ्गविहीनः कश्चित् शृगालः तेन दृष्टः । तं दृष्ट्वा लतीफः आश्चर्येण - 'अहो विचित्रा खलु भगवतः सृष्टिः ! अङ्गविहीनः एषः शृगालः अस्मिन् अरण्ये कथं जीवेत् ? एषः कुतः आहारं सम्पादयेत् ?' इति चिन्तितवान् ।

एतस्मिन् एव समये कश्चन व्याघ्रः कञ्चित् हरिणं मारयित्वा तेन मार्गेण एव तम् आकृष्य आगतवान् । व्याघ्रं दृष्ट्वा लतीफः भयेन तत्रैव निलीय उपविष्टवान् ।

सः व्याघ्रः बुभुक्षानिवारणपर्यन्तं हरिणं खादित्वा अवशिष्टं मांसं तत्रैव त्यक्त्वा अग्रे गतवान् । व्याघ्रेण त्यक्तं मांसं सः अङ्गविहीनः शृगालः खादित्वा स्वबुभुक्षां निवारितवान् ।

एतत् सर्वं दृष्ट्वा लतीफः एकं विषयं ज्ञातवान् यत् - सकलप्राणिनां पोषकः भगवान् एव अङ्गविहीनाय शृगालाय अपि समये समये आहारं कल्पयति इति । 'यथा शृगालाय आहारं कल्पयति सः तथैव मह्यम् अपि किमर्थम् आहारं न कल्पयेत् ? इतःपरम् अहम् अपि कुत्रापि भिक्षाटनं न करिष्यामि । भगवति विश्वसिमि । शृगालः इव अहम् अपि एकस्मिन् कोणे उपविशामि । प्रतिदिनं मम आहारः देवेन

''पञ्चविंशतिवर्षेभ्यः पूर्वं चन्दमामायां प्रकाशिता कथा''

एव मम समीपं प्रेषणीयः' इति निर्णीय सः अग्रे प्रस्थितवान् ।

लतीफः पार्श्वस्थं ग्रामं गत्वा तस्मिन् ग्रामे स्थितस्य यवनमन्दिरस्य पुरतः भिक्षायाचनार्थं हस्तं प्रसार्य स्थितवान् ।

तदा तत्रत्यः ज्येष्ठः कश्चित् तं दृष्ट्वा - "अत्र कोऽपि न वसति । भवान् अन्यत्र गच्छतु" इति उक्तवान् ।

"यत्र भवनं दृश्यते तत्र कोऽपि भवेत् एव खलु ? यः अत्र भवति सः निर्धनानां साहाय्यं करोति एव" इति तम् उक्तवान् लतीफः ।

तदा सः ज्येष्ठः - "मन्दिरे कः अस्ति इति भवान् चिन्तितवान् ? तत्र सकलजीवात्मनां जन्मदाता पोषकः सर्वेश्वरः अस्ति । भवान् तस्य उपहासं मा करोतु । कृपया भवान् इतः गच्छतु" इति उक्तवान् ।

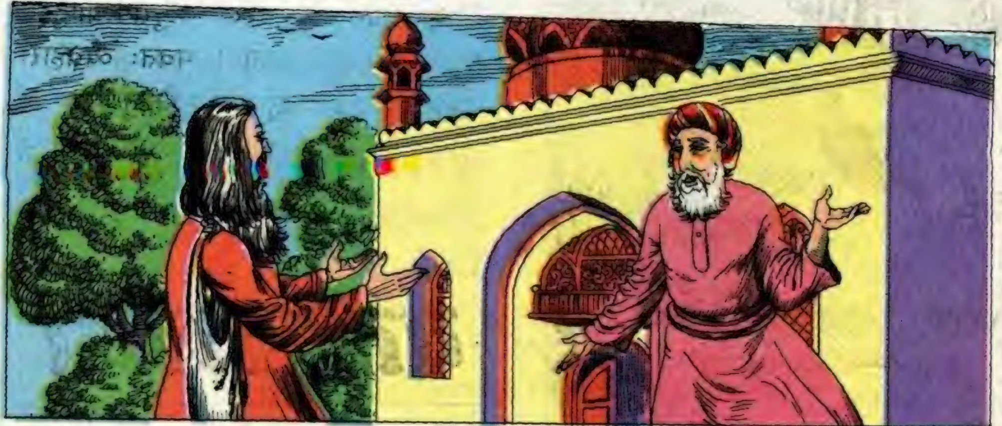
"सर्वेश्वरात् किमपि अप्राप्य मया रिक्तहस्ततया गन्तव्यं वा ? यत्किमपि भवतु, भिक्षां स्वीकृत्य एव इतः गमिष्यामि" इति वदन् लतीफः कस्यचित् वृक्षस्य छायायां वस्त्रं प्रसार्य - "हे दीनबन्धो ! भवतः अदृश्यभाण्डागारात् मह्यं प्रतिदिनम् आहारं प्रेषयतु" इति भगवन्तम् उद्दिश्य वदन् तत्रैव उपविष्टवान् ।

लतीफः तस्मिन् ग्रामे नूतनः आसीत् । अतः तस्य द्रष्टारः एव न आसन् ।

केषाञ्चित् दिनानाम् अनन्तरम् आहारस्य अभावात् लतीफः नितरां कृशः जातः । शक्तिविहीनः सः आसन्नमरणः अभवत् ।

तस्मिन् समये प्रार्थनामन्दिरस्य गर्भगृहात् कानिचन वचनानि श्रुतानि - "भोः मूर्ख ! भवान् अङ्गविहीनः शृगालः इव न । आत्मनि शक्तिः अस्ति चेदपि भवान् एवं भिक्षायाचनं करोति किल ? एतत् नीचकार्यम् अस्ति । कष्टेन कार्यं कृत्वा ये अन्येषां साहाय्यं कुर्वन्ति तान् एव अहम् अनुगृह्णामि, न तु अलसान्" इति ।

एतानि वचनानि श्रुतवतः लतीफस्य लज्जा अभवत् । अनुक्षणम् एव तस्मिन् ज्ञानोदयः अपि जातः । सः कष्टम् अनुभवन् कथञ्चित् यवनमन्दिरतः बहिः आगतवान् । तस्मात् दिनात् सः कष्टेन कार्यं कुर्वन् धनं सम्पादयन् गौरवेण जीवनं यापितवान् ।

शिवमल्लस्य कथा

साहसी त्रिविक्रमः पुनरपि वृक्षस्य समीपं गतवान् । वृक्षात् शवम् अवतार्य स्कन्धे संस्थाप्य यथापूर्वं मौनं श्मशानाभिमुखं प्रस्थितवान् च । तदा शवान्तर्गतः वेतालः अवदत् - ''अये, राजन् ! अस्मिन् मध्यरात्रसमये हंसतूलिकातल्पे शयनं कृत्वा सुन्दराः स्वप्नाः द्रष्टव्याः आसन् भवता । किन्तु भवान् श्मशानरक्षकः इव अत्र अटन् अस्ति इति यत्, सा विधिलीला इत्येव चिन्तयामि अहम् । सुन्दरी स्त्री प्राप्तव्या, अपारसुवर्णराशिः प्राप्तव्यः इति मानवः सदा चिन्तयति । किन्तु भवतः व्यवहारेण अहं तर्कयामि यत् भवान् कस्याश्चित् स्त्रियाः हृदयं जेतुं, तस्याः अनुरागं प्राप्तुं च प्रयतमानः अस्ति इति । भवतः व्यवहारः समीचीनः एव स्यात् नाम । किन्तु एतावत्या सहनया, श्रद्धया च कार्यं कुर्वन् भवान् अन्तिमक्षणे शिवमल्लः इव अविवेकेन

वेतालकथा

व्यवहरन् आत्मना परिश्रमेण साधितं फलम् अपि अन्यस्मै दद्यात् इति मम सन्देहः । भवति विवेकं जागरयितुम् अहं शिवमल्लस्य कथां श्रावयामि । श्रद्धया शृणोतु तावत्'' इति ।

अनन्तरं वेतालेन कथा आरब्धा -

पूर्वं राजा विजयसेनः आनन्दपुरं पालयति स्म । सः सहृदयः समर्थः च राजा । आनन्दपुरस्य पश्चिमदिशि अरण्यम् अस्ति । तत्र आदिवासिनः निवसन्ति स्म । युद्धसमये आदिवासिनः विजयसेनस्य साहाय्यम् आचरन्ति स्म ।

शम्भुनाथः आदिवासिनां नायकः । तस्य पुत्रः शिवमल्लः । शिवमल्लः धनुर्विद्यानिपुणः । सः वेगेन धावन्तं हरिणं व्याघ्रं वा क्षणाभ्यन्तरे मारयितुं समर्थः आसीत् ।

कैवल्यपुरम् आनन्दपुरस्य प्रतिवेशिराज्यम् । तत्रत्यः राजा धीरसेनः विजयसेनस्य सामन्तराजः आसीत् । धीरसेनस्य पुत्री लीलावती कदाचित् सखीभिः सह विहारार्थं वनं गतवती । आदिवासिनां वसतिप्रदेशमार्गेण सा रथेन यदा गच्छन्ती आसीत् तदा कस्मिंश्चित् आम्रवृक्षे स्थितः महान् अजगरः तां खादितुं मुखं व्यादाय आगतवान् । एतस्मात् नितरां भीता लीलावती रथात् अधः उत्प्लुत्य 'रक्षन्तु' इति आक्रोशनं कुर्वती धावितवती ।

तस्मिन् एव समये मृगयार्थं तं प्रदेशम् आगतः विजयसेनः भीतायाः लीलावत्याः ध्वनिं श्रुत्वा अश्वारूढः सन् वेगेन तत्र आगतवान् । तत्रत्यं दृश्यं दृष्ट्वा दिङ्मूढः जातः च । 'बाणप्रयोगेण अजगरं मारयितुं शक्यते । किन्तु बाणः लक्ष्यच्युतः सन् लीलावत्याः उपरि पतति चेत् महान् अनर्थः स्यात्' इति यावत् विजयसेनः चिन्ताकुलः आसीत्, तावता तत्र आगतः शिवमल्लः तूणीरात् बाणं निष्कास्य अजगरं लक्ष्यीकृत्य प्रयुक्तवान् एव । बाणेन शिरसि ताडितः अजगरः अप्रक्षणे एव मृतः अभवत् । लीलावती रक्षिता अभवत् ।

अनन्तरं शिवमल्लः लीलावत्याः समीपं गतवान् । सा तं कृतज्ञताभावेन पश्यन्ती - ''मम नाम लीलावती । अहं कैवल्यपुरस्य राजकुमारी अस्मि । भवतः साहाय्यात् अहं रक्षिता अभवम् । अहं कृतज्ञा अस्मि । मम तृप्त्यर्थम् एतं रत्नहारं स्वीकरोतु'' इति वदन्ती स्वकण्ठे विद्यमानं हारं निष्कास्य

शिवमल्लाय दत्तवती ।

हारं स्वीकृत्य तदेकदृष्ट्या पश्यन्तं शिवमल्लं युवराज्ञी लीलावती मन्दहासपूर्वकम् उक्तवती - ''विरामकाले कदाचित् राजधानीम् आगच्छतु । 'भवान् मम अङ्गरक्षकः भवतु' इति मम इच्छा । यदि भवता अनुमन्यते तर्हि एतं विषयम् अहं पितरं निवेदयिष्यामि'' इति ।

लीलावती-शिवमल्लयोः संल्लापदृश्यं दृष्टवान् विजयसेनः ईर्ष्यया तप्तः अभवत् । 'राजकुमारी सकृत् वा मां न दृष्टवती' इति चिन्तयतः तस्य महान् खेदः अभवत् । अतः अनुक्षणम् एव विजयसेनः राजधानीं गतवान् ।

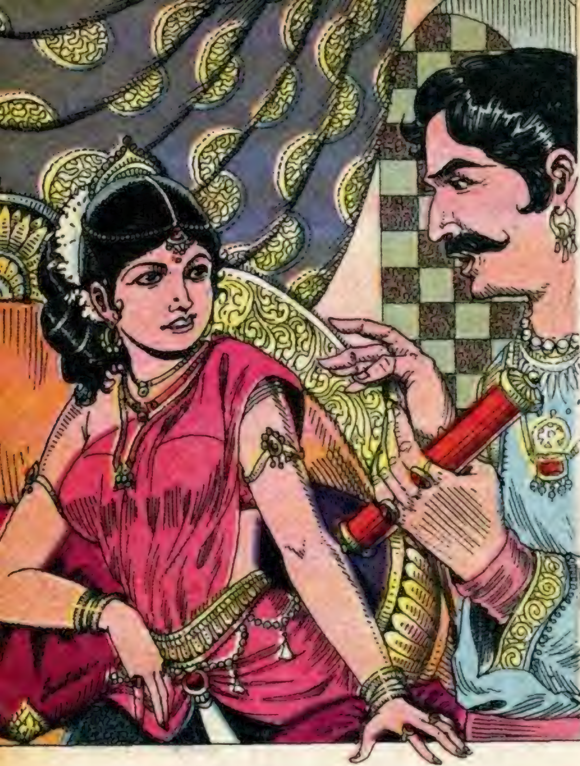

सुन्दरीं लीलावतीम् एव सदा चिन्तयति स्म विजयसेनः । 'लीलावत्या विना जीवनम् एव निरर्थकम् । सा तु मम सामन्तराजस्य पुत्री । अतः मया सह परिणयं सा अवश्यम् अङ्गीकरिष्यति एव । यदि न अङ्गीकरोति, तर्हि तस्य कारणं शिवमल्लः एव' इति चिन्तितवान् विजयसेनः । तेषु एव दिनेषु गुप्तचराणां द्वारा तेन ज्ञातं यत् - शिवमल्लः राजकुमार्याः लीलावत्याः अङ्गरक्षकत्वेन नियुक्तः अस्ति इति । इतःपरं यदि विलम्बः क्रियते तर्हि लीलावती मया न प्राप्येत इति विचिन्त्य विजयसेनः राज्ञे धीरसेनाय पत्रमेकं लिखितवान् ।

पत्रे सः एवं लिखितवान् - ''भवतः पुत्रीं लीलावतीम् अहं परिणेतुम् इच्छामि । अतः यावच्छीघ्रं मया सह तस्याः विवाहं निर्वर्तयतु । एतत् भवता न अनुमन्यते चेत् कैवल्यपुरं जित्वा वा अहं भवतः पुत्रीं परिणयेयम्'' इति । अनन्तरं भटद्वारा तत् पत्रं धीरसेनाय प्रेषितवान् सः ।

पत्रं पठितवतः धीरसेनस्य महान् आनन्दः जातः । सः पत्रं पुत्र्यै लीलावत्यै यच्छन् उक्तवान् - ''वत्से ! महाराजः विजयसेनः भवतीं परिणेतुम् इच्छति । भवती भाग्यवती'' इति ।

किन्तु पत्रं पठितवत्याः लीलावत्याः मुखं कोपाविष्टं जातम् । क्षणकालं मौनं स्थित्वा सा पितरम् उक्तवती - ''तात ! एतस्मात् पत्रात् ज्ञायते यत् मयि तस्य अनुरागः नास्ति इति । अधिकारः अस्ति इत्यतः सः विजयसेनः अस्माकं विषये दर्पं प्रदर्शयति इति यत् तत् तदीयं गर्वं द्योतयति । एतादृशान् अहङ्कारिणः देवः योग्यं

आवेशः किञ्चिदिव शान्तः । परस्परप्रीतिं विना सैन्यबलेन परिणयः उचितः न इति विवेकः तस्मिन् उदितः ।

पुत्र्या लीलावत्या लिखितं पत्रं पठित्वा विजयसेनः कोपेन मम राज्यस्य उपरि आक्रमणं कुर्यात् इति भीतिः आसीत् धीरसेनस्य । किन्तु द्वित्राः मासाः अतीताः चेदपि तादृशं किमपि न प्रवृत्तम् । एतस्मात् धीरसेनः चिन्तितवान् - 'विजयसेनः अन्यां काञ्चित् राजकुमारीं परिणयेत्' इति ।

पितुः एतं भावम् अवगत्य लीलावती पितरम् उक्तवती - ''तात ! मम चिन्तनानुगुणम् एव प्रवृत्तम् । मम पत्रं पठितवान् विजयसेनः मयि दृढानुरागवान् यदि अस्ति तर्हि युद्धप्रयत्नं परित्यजेत् इति मया चिन्तितम् आसीत् । तथैव प्रवृत्तम्'' इति ।

कदाचित् लीलावती सायङ्कालसमये उद्याने विहरन्ती आसीत् । तस्याः अङ्गरक्षकः शिवमल्लः उद्यानस्य द्वारे स्थितवान् आसीत्। उद्याने विहरन्ती लीलावती शुष्कपर्णानां मध्ये सुप्तवतः सर्पस्य उपरि अनवधानात् पदं स्थापितवती । अपरक्षणे एव सर्पः ताम् अदशत् । 'हा' इति क्रन्दन्ती लीलावती भूमौ पतितवती । तत्क्षणं शिवमल्लः तत्र आगत्य पार्श्वे एव गुल्मसमीपे वेगेन सरन्तं सर्पं दृष्ट्वा खड्गेन तं मारितवान् ।

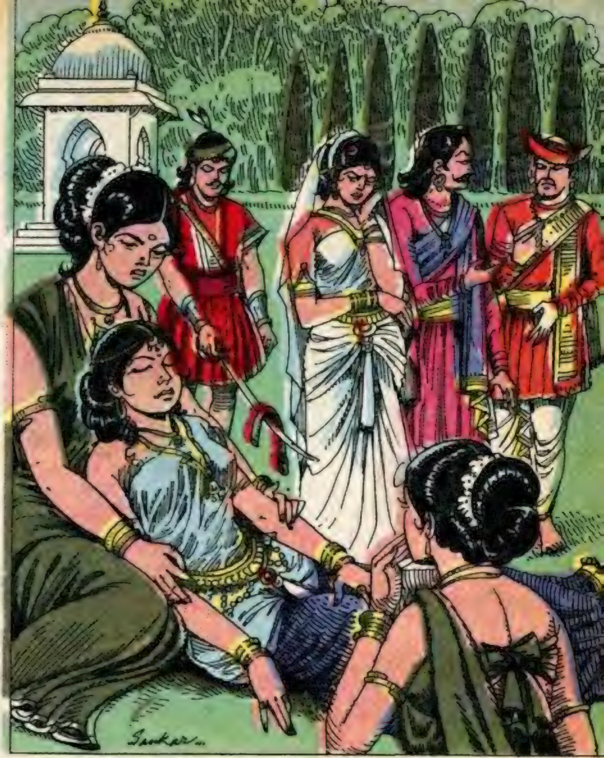
लीलावती सर्पेण दष्टा इति ज्ञात्वा राजा, राज्ञी, लीलावत्याः सख्यः च तत्र आगतवन्तः । तावता शिवमल्लः राजवैद्यम् आनीतवान् । मृतं सर्पं दृष्ट्वा वैद्यः

दण्डयति । काले काले सर्वं भविष्यति । 'अन्ये अपि मत्सदृशाः एव मानवाः । तेषाम् अपि हृदयं, मनः, आत्मा च अस्ति' इति यः ज्ञातुं न शक्नोति तादृशं दुरहङ्कारिणं यदि अहं परिणेष्यामि तर्हि अहं सुखेन न जीविष्यामि'' इति ।

अनन्तरं सा विजयसेनाय पत्रमेकं लिखित्वा भटद्वारा प्रेषितवती । पत्रे एवं लिखितम् आसीत् - ''सद्यःकाले मम विवाहचिन्तनं नास्ति । क्षाम्यतु । बलात् अहं परिणेतव्या इति चिन्तनं परित्यजतु । महता सैन्येन भवान् अस्माकं राज्यं जयेत्, तावन्मात्रेण मम हृदयं जेतुं न शक्नोति इति जानातु । सम्यक् विचिन्त्य निर्णयं स्वीकरोतु'' इति ।

द्वित्रवारं पत्रं पठितवतः विजयसेनस्य

दिग्भ्रान्तः । यतः तां दष्टवान् सर्पः सामान्यः न आसीत् । वैद्यः सर्पेण दष्टे लीलावत्याः पादे किमपि औषधं लेपितवान् । अनन्तरम् उक्तवान् - ''महाराज ! किञ्चित्कालानन्तरं राजकुमारी सचेतना भविष्यति । किन्तु विषप्रभावेण सा शाश्वतम् अन्धा भविष्यति । यतः तां दष्टवान् सर्पः रक्तबीजनामकः महासर्पः । ईशान्यदिशि इतः पञ्चशतयोजनदूरे रक्तपिपासिनामकः पर्वतः अस्ति । तत्र एव एतादृशाः सर्पाः वसन्ति इति श्रूयते । तादृशः सर्पः अस्माकम् उद्याने प्रत्यक्षः जातः अस्ति इति तु महत् आश्चर्यकरम्'' इति ।

तावता सचेतना राजकुमारी लीलावती नेत्रे मार्जयन्ती सगद्गदा उक्तवती - ''शिवमल्ल ! अहं किमपि द्रष्टुं न शक्नोमिं । अहम् अन्धा अभवम्'' इति ।

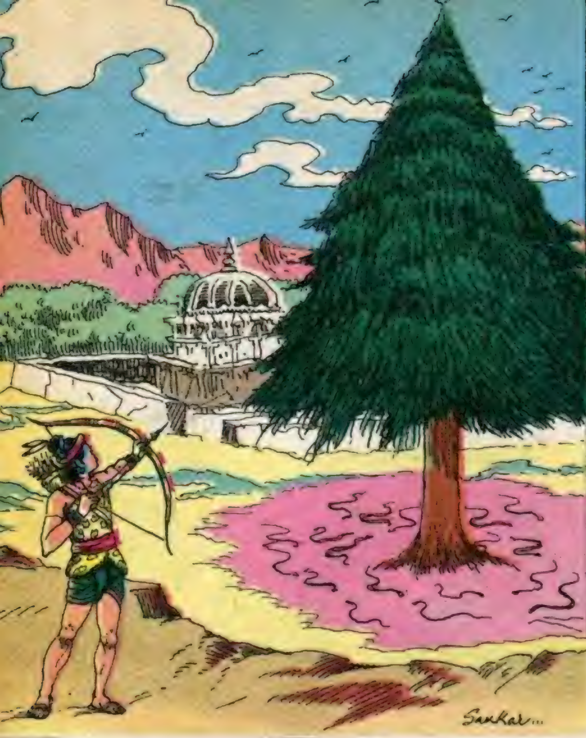
एतत् श्रुत्वा शिवमल्लः किमपि उत्तरयितुम् अशक्तः सन् अपराधी इव शिरः अवनमय्य स्थितवान् ।

राज्ञी पुत्रीम् आलिङ्ग्य उच्चैः रोदनम् आरब्धवती । राजा दुःखं कथञ्चित् निगृह्णन् वैद्यं पृष्टवान् - ''राजकुमार्यै दृष्टिदानाय कोऽपि मार्गः एव नास्ति वा ?'' इति ।

तदा राजवैद्यः उक्तवान् - ''रक्तबीजसर्पेण दष्टानां नष्टदृष्टीनां दृष्टेः पुनः प्राप्त्यर्थम् एकः एव मार्गः आयुर्वेदग्रन्थे उक्तः अस्ति - सर्पगन्धिपुष्पेण राजकुमार्याः नेत्रस्पर्शः करणीयः इति'' इति ।

''किमर्थं तर्हि विलम्बः ? इदानीम् एव तत् कार्यं क्रियताम्'' इति उक्तवान् राजा ।

तदा राजवैद्यः आतङ्कमिश्रितस्वरेण उक्तवान् - ''राजन् ! एतत् कार्यं न तावत् सुकरम् । साहसिनः एव एतत् कार्यं कर्तुं समर्थाः, न तु सामान्याः । रक्तपिपासिपर्वतस्य समीपे कालिकालयः अस्ति । आलयस्य पार्श्वे सर्पगन्धिवृक्षः अस्ति । तस्मात् वृक्षात् तत् पुष्पम् आनेतव्यम् । बाल्ये पितामहमुखात् मया श्रुतम् आसीत् यत् - सः सर्पगन्धिवृक्षः पञ्चाशद्वर्षेषु एकवारं पुष्पितः भवति इति । अपि च एकवारम् एव तस्य पुष्पस्य उपयोगः भवति चिकित्सार्थम् इत्यपि मया श्रुतम् आसीत् । सामान्यतः शतपादपरिमितोन्नतं तं महावृक्षं परितः रक्तबीजसर्पाः सदा सञ्चरन्तः भवन्ति । तान्

सर्पान् निवार्य तस्य पुष्पस्य आनयनं दुस्साध्यं कार्यम्'' इति ।

एतत् श्रुत्वा राजा क्षणं विचिन्त्य - ''यः वीरः सर्पगन्धिपुष्पम् आनीय राजकुमार्याः दृष्टिदाने उपकारकः भवति तस्मै वीराय राजकुमारीं दत्त्वा विवाहं निर्वर्तयिष्यामि इति राज्ये सर्वत्र प्रकटनं कुर्वन्तु'' इति भटान् आज्ञापितवान् ।

तदा शिवमल्लः - ''महाराज ! अहं सर्पगन्धिपुष्पं सम्पाद्य आगमिष्यामि । कृपया माम् आशिषा अनुगृह्णातु'' इति उक्तवान् ।

''यशस्वी भव'' इति आशीर्वादं कृतवान् राजा । शिवमल्लः कञ्चित् उत्तमाश्वम् आरुह्य ततः वायुवेगेन रक्तपिपासिपर्वतस्य दिशि प्रस्थितवान् ।

एषा वार्ता गुप्तचराणां द्वारा विजयसेनेन ज्ञाता । तत्क्षणे एव सः अपि सर्पगन्धिपुष्पसम्पादनार्थं ततः प्रस्थितः ।

शिवमल्लः रात्रौ काश्चन घण्टाः यावत् वृक्षस्य अधः शयनं कृत्वा विश्रान्तिं स्वीकरोति स्म । पुनः दिने प्रयाणम् अनुवर्तयति स्म । सप्तदिनानां प्रयाणस्य अनन्तरं सः कालिकालयं प्राप्तवान् । तस्य पार्श्वे एव सर्पगन्धिवृक्षः आसीत् । उन्नतं तं वृक्षं परितः असंख्याः सर्पाः सञ्चरन्ति स्म । वृक्षे अधिकाः शाखाः पर्णानि वा न आसन् । वृक्षस्य अग्रभागे एकम् एव सर्पगन्धिपुष्पं कान्त्या प्रकाशमानम् आसीत् ।

रक्तबीजसर्पान् निवार्य वृक्षसमीपं गमनम् अशक्यम् इति विचिन्त्य शिवमल्लः तत् पुष्पम् एव लक्ष्यीकृत्य बाणप्रयोगं कृतवान् । पुष्पम् अधः पतितम् । अपरक्षणे एव सर्पाः पुष्पं परितः स्थितवन्तः । तदा किं करणीयम् इति अजानन् शिवमल्लः तथैव स्थितवान् ।

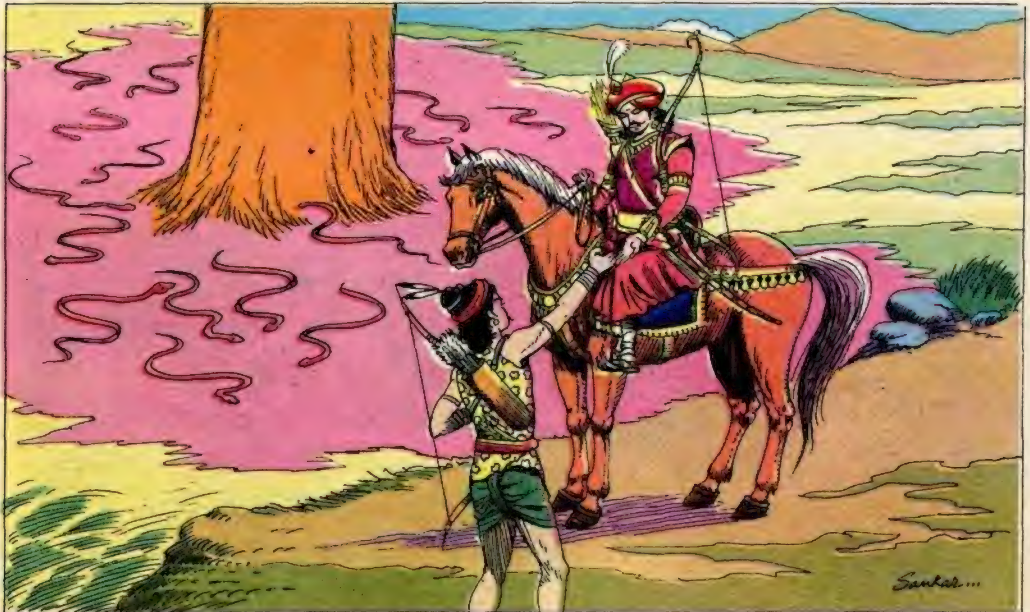
तावति काले शिवमल्लेन अश्वखुरशब्दः श्रुतः । किञ्चित्कालानन्तरम् अश्वारूढः विजयसेनः तत्र आगतवान् । सर्पाणां मध्ये पतितं पुष्पं दृष्ट्वा सः असूयया उक्तवान् - ''मत्तः पूर्वम् एव आगत्य भवान् पुष्पं पातितवान् खलु !'' इति ।

''भवान् अत्र आगच्छेत् एव इति मया ऊहितम् आसीत् । भवतः आगमनम् उत्तमम् अभवत् । महाराज ! पुष्पनिमित्तं वृक्षसमीपं मा गच्छतु भवान् । तत्र अपायः अस्ति'' इति वदन् शरवेगेन धावन्

सर्पगन्धिपुष्पसमीपं गत्वा यावत् पुष्पं स्वीकृतवान्, तावता रक्तबीजसर्पाः तं हस्ते दष्टवन्तः । तथापि कथमपि कष्टेन दोलायमानः शिवमल्लः पुष्पं गृहीत्वा विजयसेनसमीपम् आगतवान् । पुष्पं तस्मै दत्त्वा - 'महाराज ! एतेन पुष्पेण राजकुमार्याः अन्धत्वं निवार्य तां परिणीय सुखेन जीवतु' इति वदन् विषप्रभावात् मूर्च्छां गतः, पतितः च । किञ्चित्कालानन्तरं शिवमल्लः यद्यपि सचेतनः जातः, किन्तु अन्धः जातः आसीत् ।

विजयसेनः शिवमल्लम् आलिङ्ग्य - ''शिवमल्ल ! भवतः त्यागः अपूर्वः । भवन्तम् अन्यथा चिन्तितवन्तं मां क्षाम्यतु । मम आस्थाने न केवलम् आयुर्वेदपण्डिताः, अपि तु अनेके वैद्यशास्त्रनिपुणाः सन्ति । रक्तबीजसर्पदंशनस्य निवारकाणि औषधानि अन्यानि अपि स्युः इति मम विश्वासः । तैः औषधैः भवतः अन्धत्वं निवारयिष्यामि'' इति वदन् शिवमल्लम् स्वस्य अश्वस्य उपरि उपवेश्य तं राजधानीं नीतवान् ।

वेतालः एवं कथां समाप्य अवदत् - ''राजन् ! शिवमल्लस्य व्यवहारः असहजः इति भासते खलु ! राजकुमारी लीलावती परिणेतव्या इत्येव सः धीरसेनस्य आस्थानं प्रविष्टवान् । एवं सति सर्पगन्धिपुष्पं सम्पादितवता तेन राजकुमारी परिणेतव्या आसीत् । तादृशः सः स्वयम् अन्धः सन् सर्पगन्धिपुष्पं विजयसेनाय दत्तवान् यत् तत् तस्य मूर्खत्वं खलु द्योतयति ? विजयसेनस्य आगमनपर्यन्तम् अपि शिवमल्लः सर्पाणां मध्यतः पुष्पम् आनेतुं किमर्थं न उद्युक्तः ? 'भवान् पुष्पसमीपं मा गच्छतु' इति शिवमल्लः विजयसेनम् उक्तवान् । एतत् शिवमल्लस्य सङ्कुचित-मनोभावं सूचयति । तादृशम् अपि

विजयसेनः प्रशंसते । एतत् आश्चर्यं जनयति खलु ? आरम्भदिनेषु विजयसेनस्य चिन्तनम् आसीत् यत् बलात् वा राजकुमारी परिणेतव्या इति । किन्तु तया प्रेषितस्य पत्रस्य पठनस्य अनन्तरं तस्य व्यवहारः अन्यथा एव अभवत् । एतत् विचित्रम् इव भासते खलु ? एवं तर्हि लीलावत्यां विजयसेनस्य अनुरागः नास्ति इति स्पष्टम् अभवत् । तर्हि सः सर्पगन्धिपुष्पनिमित्तं किमर्थं यत्नं कृतवान् ? शिवमल्लविषयिकया असूयया वा ? एतेषां सन्देहानां समाधानं जानन् अपि यदि भवान् न वदेत् तर्हि भवतः शिरः सहस्रधा भग्नं भवेत्'' इति ।

तदा मौनं स्थातुम् अशक्तः त्रिविक्रमः उक्तवान् – ''शिवमल्लः राजकुमार्याः निमित्तम् आस्थानं न प्रविष्टवान् । लीलावत्याः अपि शिवमल्ले अनुरागः न आसीत् । तस्य धनुर्विद्यानैपुण्यम् इष्टवती आसीत् लीलावती । सा स्वाभिमानिनी । अतः एव, अधिकारमदेन बलात् परिणेतुम् उद्युक्तम् अपि विजयसेनं पत्रद्वारा जागरितवती । तस्मिन् विवेकम् उत्पादितवती च । सर्पगन्धिपुष्पनिमित्तं विजयसेनः प्रयत्नं कृतवान् यत् तत् लीलावती-विषयकानुरागस्य साक्षिभूतम् अस्ति । शिवमल्लः बाणप्रयोगेण सर्पगन्धिपुष्पम् अधः पातितवान् । किन्तु ततः पुष्पस्य आनयनं सुलभं न आसीत् । सर्पाणां दंशनात् यदि अहम् अन्धः भविष्यामि तर्हि तत् पुष्पं राजकुमार्याः समीपं कः नयेत् ? इति चिन्ता आसीत् शिवमल्लस्य । विजयसेनः एतदर्थम् आगच्छेत् एव इति सः जानाति स्म । अतः एव सः विजयसेनस्य आगमनपर्यन्तम् अपि पुष्पस्य आनयनार्थम् न उद्युक्तः । विजयसेनः सर्पैः दष्टः न भवेत् इति विचिन्त्य पुष्पार्थं गच्छन्तं तं शिवमल्लः निवारितवान् । कर्तव्योन्मुखस्य शिवमल्लस्य त्यागमनोभावं ज्ञात्वा विजयसेनः, पूर्वम् अन्यथा चिन्तितम् आसीत् यत् तदर्थम् पश्चात्तापम् अनुभूतवान् । अपि च तं श्लाघितवान्'' इति ।

एवं वदतः राज्ञः मौनभङ्गः यदा जातः तदा शवान्तर्गतः वेतालः ततः अदृश्यः भूत्वा यथापूर्वं वृक्षस्य शाखाम् अवलम्बितवान् ।

कन्याकुमारी

रचना - मीरा नायर् ◆ चित्रम् - गोपकुमारः

सुन्दरं मौक्तिकमयं लक्षद्वीपं विहाय पुनः प्रधानभूभागं प्रत्यागच्छामः चेत् पद्मनाभपुरनामकं नगरं दृश्यते ।

पद्मनाभपुरं सद्यः तमिळनाडुराज्ये अस्ति चेदपि १६-१७ शतकयोः मध्ये तिरुवान्कूरुमहाराजस्य राजधानी आसीत् ।

पद्मनाभपुरस्य दुर्गमध्ये पद्मनाभपुरराजभवनम् अस्ति । एतस्य शतकस्य पूर्वार्धपर्यन्तं, तिरुवान्कूरुमहाराजाः अस्मिन् भवने एव वासं कृतवन्तः आसन् । पश्चिमतीरस्थेषु काष्ठशिल्पयुक्तेषु भवनेषु एतत् एव श्रेष्ठत्वेन परिगण्यते । आतपः, तापः वा अन्तः यथा न गच्छेत् तथा भवनस्य भित्तिनिर्माणं कृतम् अस्ति अत्र । अत्रत्या भूमिः दर्पणः इव प्रकाशते । एषा भूमिः नारिकेलावरणस्य अण्डाङ्गभूतस्य श्वेतभागस्य च मिश्रणेन सज्जीकृता अस्ति । महाराजस्य शयनमन्दिरे स्थितः पर्यङ्कः त्रिषष्टिविधैः औषधीयकाष्ठैः निर्मितः अस्ति । एतानि काष्ठानि पोर्चुगीस्जनैः उपायनीकृतानि इति श्रूयते । राज्ञ्याः पर्यङ्कः हस्तिदन्तैः निर्मितः ।

महाराजभवनस्य शिलास्तम्भस्य उपरि शिलया निर्मितः कन्दुकः अस्ति । सैन्यं प्रवेष्टुम् इष्टवतः परीक्षां कर्तुम् एतस्य उपयोगः क्रियते स्म । एतं शिलाकन्दुकं हस्तद्वयेन ये उन्नयन्ति स्म ते एव सैन्ये नियुक्तिम् अर्हन्ति स्म ।

पद्मनाभपुरतः दक्षिणभागे १६ कि.मी. दूरे सुचीन्द्रालयः अस्ति । एतस्मिन् मन्दिरपरिसरे एव १३

पद्मनाभपुरप्रासादस्य प्रवेशद्वारम्

कन्याकुमारीदेवी

आलयाः सन्ति इति तु अत्रत्यं वैशिष्ट्यम् । इन्द्रः स्वपाप परिहारार्थं सुचीन्द्रालये उष्णे घृते हस्तं स्थापितवान् इति कथा श्रूयते । केभ्यश्चित् शतकेभ्यः पूर्वम् अत्र विचित्रा पद्धतिः आसीत् । 'अपराधं कृतवान्' इति यस्मिन् संशयः भवति तेन आलयस्य अङ्गणे स्थिते ज्वलति भ्राष्ट्रे हस्तः स्थापनीयः आसीत् । आदिनम् उपवासं कृत्वा क्वथति तैले हस्तः स्थापनीयः इति नियमः आसीत् । यः एवम् अग्नौ हस्तं स्थापयति तस्य हस्ते ततः दिनत्रयाभ्यन्तरे अपि यदि शोथः न भवति तर्हि सः निरपराधी इति निर्णयः भवति स्म ।

१४ मी. उन्नताकारस्य आलयशिखरस्य अभिमुखं २,५०० वर्षेभ्यः पूर्वं स्थितः वृक्षप्रकाण्डः अस्ति । तस्मिन् प्रकाण्डे त्रिमूर्तिनां ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराणां रूपाणि लिङ्गाकारेण सन्ति ।

आलयस्य अङ्गणे एव बृहत् हनुमद्विग्रहः अस्ति । जनाः एतस्य शिरसि गङ्गाजलेन अभिषेकं कुर्वन्ति । तत् जलं विग्रहस्य पादयोः समीपे सङ्गृहीतं भवति । तत् एव भक्तेभ्यः तीर्थरूपेण दीयते ।

देवालयस्य उत्तर- मण्डपे अखण्डशिलया निर्मिताः चत्वारः सङ्गीतस्तम्भाः सन्ति । स्तम्भेषु नालाकारिकाः शलाकाः सन्ति । एते ताड्यन्ते चेत् सङ्गीतं श्रूयते । न केवलं एतावत्, अपि तु काभ्यश्चित् शलाकाभ्यः जलतरङ्गनादः, काभ्यश्चित् मृदङ्गध्वनिः, अन्याभ्यः काभ्यश्चित् वीणानादः च श्रूयते ।

अस्माकं देशस्य दक्षिणाग्रे अरेबिया-समुद्रः, बङ्गालकोल्लिः, हिन्दुमहासागरः इति

एतेषां सङ्गमस्थाने सुप्रसिद्धकन्याकुमारी अस्ति ।

कन्याकुमारीसम्बद्धा काचित् विशिष्टा कथा अस्मिन् प्रदेशे श्रूयते । सुचीन्द्रनाथः कन्याकुमारीं परिणेतुम् इच्छन् स्वस्य अपेक्षां देवताः उक्तवान् । परन्तु 'यदि कन्याकुमारी विवाहिता भवेत् तर्हि स्वभक्तानां रक्षणे तस्याः शक्तिः न भवेत्' इति देवताः भीताः । अतः ते नारदं दृष्ट्वा - ''एतं विवाहं निवारयतु'' इति प्रार्थितवन्तः । एतत् अङ्गीकृत्य नारदः सुचीन्द्रं गत्वा सुचीन्द्रनाथं दृष्ट्वा - ''प्रातः कालाभ्यन्तरे विवाहः भवेत् । अन्यथा शुभमुहूर्तः नष्टः भविष्यति'' इति उक्तवान् । सुचीन्द्रनाथः स्वपरिवारेणः सह कन्याकुमारीं प्रति प्रस्थितवान् । परन्तु नारदः कुक्कुटरूपं धृत्वा कुक्कटध्वनिं कृतवान् । तं ध्वनिं श्रुत्वा - ''इदानीम् एव प्रातःकालः अभवत् । शुभमुहूर्तः अपगतः'' इति विचिन्त्य सुचीन्द्रनाथः प्रतिगतवान् ।

सुचीन्द्रनाथः न आगतवान् इति कोपेन कन्याकुमारी विवाहार्थं कृतानि भक्ष्याणि सर्वाणि समुद्रे क्षिप्त्वा तपः कर्तुं निर्गतवती । तथा क्षिप्ताः पाकपदार्थाः एव शुक्तिरूपेण, सिकतारूपेण च परिवृत्ताः इति कथा श्रूयते ।

कन्याकुमार्यां स्थिताः सिकताः हरित-कृष्ण-श्वेत-पाटल-नीलवर्णीयाः भवन्ति । सिकतासु मोनाजैट्, युरेनियम् इत्यादीनि अणुशक्तिजनकरासायनिकवस्तूनि सन्ति ।

महात्मगान्धिमहोदयस्य अस्थीनि यत्र स्थापितानि तत्र गान्धिमण्डपः अस्ति । कन्याकुमारयां स्थितेषु आकर्षणीय-भवनेषु गान्धीमण्डपः अन्यतमः । अत्र मध्यभागे प्रकाशमाना कृष्णवर्णीया शिला अस्ति । गान्धिवर्यस्य अस्थीनि कुत्र सन्ति इत्येतत् द्योतयति सा । तस्याः शिलायाः अभिमुखं मण्डपस्य छदौ एकं रन्ध्रम् अस्ति ।

प्रतिवर्षं गान्धि-जन्मदिने सूर्यकिरणाः तेन रन्ध्रेण आगत्य कृष्णवर्णीय-शिलायाः उपरि पतित्वा विशिष्टां कान्तिं सृजन्ति । रमणीयम् एतत् दृश्यं द्रष्टुं तस्मिन् दिने अधिकसङ्ख्यया जनाः आगच्छन्ति ।

कन्याकुमार्या शिवम् उद्दिश्य यत्र तपः कृतः, स च

विवेकानन्दस्मारकशिला

गान्धिमण्डपः

पर्वतः समुद्रतीरतः ६ कि.मी. दूरे अस्ति ।

नवभारतनिर्माता स्वामिविवेकानन्दः एतस्मिन् पर्वते एव १८९२तमे डिसम्बर् मासे अहर्निशं दिनत्रयं यावत् ध्यानं कृतवान् आसीत् ।

१९७०तमे वर्षे विवेकानन्दकेन्द्रेण अत्र विवेकानन्दस्मारकशिला (राक् मेमोरियल्) निर्मिता ।

विवेकानन्दशिलासमीपे एव अन्या शिला अस्ति । एतस्याः उपरि ३ मीटरोन्नतस्य तिरुवळ्ळुवर-विग्रहस्य प्रतिष्ठापनार्थं सज्जता प्रचलन्ती अस्ति । तमिळुवेदः इति प्रसिद्धस्य 'तिरुक्कुरळ्'ग्रन्थस्य कर्ता अस्ति तिरुवळ्ळुवर्वर्यः ।

'मरुदमले'नामकः पर्वतः कन्याकुमार्याः समीपे एव अस्ति । तस्मिन् आयुर्वेद-औषधनिर्माणार्थम् अपेक्षितानि सस्यानि उपलभ्यन्ते । एतस्य पर्वतस्य विषये काचित् कथा अपि श्रूयते - ''रामरावणयुद्धसमये लक्ष्मणः अचेतनः जातः आसीत् । लक्ष्मणं रक्षितुं रामस्य आज्ञायाः अनुसारं सञ्जीविनीसस्यम् आनेतुं हनुमान् हिमालयपर्वतं गतवान् । परन्तु तत्र किं सस्यम् आनेतव्यम् इत्यत्र हनुमतः भ्रमः जातः । अतः सः पर्वतम् एव उन्नीय आनीतवान् । तथा आनयनसमये सञ्जीविनीपर्वततः एकः खण्डः अधः पतितः । सः एव खण्डः 'मरुदमले' इति नाम्ना ख्यातः अभवत् । अत्रत्यं शिवलिङ्गम् हनुमता एव प्रतिष्ठापितम् इति जनानां विश्वासः अस्ति ।

मानपूजापहारः

विजयनगरे रामशास्त्री नाम कश्चन पुरोहितः आसीत् । तस्य पुत्रीद्वयम् आसीत् । तथापि 'सद्गतिप्रापकः पुत्रः नास्ति खलु' इति तस्य महती चिन्ता आसीत् ।

एकदा पार्श्वग्रामात् शिवपुरात् नारायणनामकः पुरोहितः विजयनगरे क्रियमाणस्य विवाहस्य निमित्तं पुरोहितरूपेण आगत्य रामशास्त्रिणः गृहे वासं कृतवान् । तदा रामशास्त्री स्वस्य पुत्राहित्यजनितां व्यथां खेदेन तं निवेदितवान् ।

तदा नारायणः - "अस्माकं ग्रामे मारिकाम्बा नाम ग्रामदेवता अस्ति । रथोत्सवस्य समये कलशं शिरसि संस्थाप्य आलयस्य पुरतः अग्निकुण्डे ज्वलताम् अङ्गाराणाम् उपरि पदानि स्थापयन् यः यं सन्तानं मनसि याचते तं सन्तानं निश्चयेन प्राप्नोति सः । तत्रत्यविशेषता नाम जातिभेदं विना यः कोऽपि गोकुलाष्टम्याः अनन्तरं प्राप्यमाणे दशमीदिने मारिकाम्बारथोत्सवे तप्ताङ्गाराणाम् उपरि सञ्चारं कृत्वा इष्टसिद्धिं प्राप्तुम् अर्हति । अहम् अपि पुत्रीद्वयस्य अनन्तरं पुत्रप्राप्त्यर्थम् एवम् एव कृतवान्" इति उक्तवान् ।

नारायणेन उक्तं सर्वं श्रुत्वा रामशास्त्रिणः मनसि अपि अपेक्षा उद्भूता यत् एवं कृत्वा वा मया पुत्रः प्राप्तव्यः एव इति ।

केषाञ्चित् सप्ताहानाम् अनन्तरम् आगतस्य गोकुलाष्टमीपर्वणः दिने कृष्णस्य पूजां कृत्वा रामशास्त्री शिवपुरग्रामं प्रति प्रस्थितवान् । सः सायङ्कालाभ्यन्तरे रामगिरिग्रामं प्राप्तवान् । ततः द्वियोजनदूरे शिवपुरग्रामः आसीत् । तस्मिन् समये आकाशे मेघाः सम्मिलिताः अभवन् । एतत् दृष्ट्वा - 'अद्य रामगिरिग्रामे वासः एव उचितः' इति रामशास्त्री निर्णीतवान् ।

''अहं पुरोहितः'' इति सः स्वपरिचयम् उक्तवान् इति कारणतः ग्रामजनाः तं ग्रामपुरोहितस्य गृहं नीत्वा परिचयं कारितवन्तः । रामगिरिग्रामस्य पुरोहितः भद्रदेवः तम् आदरेण स्वागतीकृतवान् ।

रामशास्त्रिणः शिवपुरग्रामगमनस्य कारणं श्रुत्वा भद्रदेवः तम् आश्चर्येण पश्यन् - ''स्वामिन् । इदानीम् एव भवतः पुत्रीद्वयम् अस्ति । अग्निकुण्डे पद-स्थापनानन्तरं दैवकरुणया पुत्रजननं भवति चेत् उत्तममेव । परन्तु यदि पुत्र्याः जननं भविष्यति तर्हि तिसृणां विवाहादिकं कर्तुं भवता शक्यते किम् ?'' इति पृष्टवान् ।

''यः जन्म ददाति सः एव पोषणमपि करोति । अतः पुत्री जाता चेदपि न काऽपि चिन्ता मम । किन्तु अपुत्रस्य गतिः नास्ति इति शास्त्राणि वदन्ति खलु ? अतः पुत्रप्राप्तौ इच्छा मम'' इति उक्तवान् रामशास्त्री ।

एतत् श्रुत्वा भद्रदेवः हसन् मौनम् उपविष्टवान् । तदा भोजनार्थम् आह्वानम् आगतम् । उभौ अपि पीठे उपविष्टवन्तौ । भद्रदेवस्य पुत्री रमादेवी भोजनं परिवेषयन्ती आसीत् । रामशास्त्री - ''भवतः कति अपत्यानि ?'' इति भद्रदेवं पृष्टवान् ।

तदा रमादेवी एव उक्तवती - ''स्वामिन् । मम पितुः एकमात्रपुत्री अहमेव । मम एकः अग्रजः आसीत् । पुत्रात् एव स्वर्गप्राप्तिः इति चिन्तयन्, अग्निकुण्डे सञ्चारं कृत्वा वरं सम्प्रार्थ्य मम पिता पुत्रं प्राप्तवान् आसीत् । परन्तु विंशतिवर्षाभ्यन्तरे एव सः पुत्रः मरणं प्राप्तवान् । मम अग्रजः मृतः इति कारणात् एव माता अपि दिवं गता । पौरोहित्यमेव मम पितुः जीवनाधारः । कञ्चित् युवकम् अन्विष्य मम विवाहं निर्वर्त्य जामातरं पौरोहित्यं बोधितवान् अस्ति एषः । पार्श्वग्रामे प्रचलतः विवाहस्य पौरोहित्यं कर्तुं मम पतिः अद्य गतवान् अस्ति'' इति ।

एतानि वचनानि श्रुत्वा रामशास्त्रिणः मनसि करुणा उत्पन्ना । अद्य भोजनं ये दत्तवन्तः तेषां यथा सन्तोषः भवेत् तथा मया सम्भाषणीयम् इति सः चिन्तितवान् । अतः सः रमादेवीम् उक्तवान् - ''पुत्रि । मौनेन भोजनं करणीयम् इति शास्त्रनियमः । तथापि एतस्मिन् सन्दर्भे अहं द्वित्राणि वाक्यानि वक्तुम् उत्सुकः अस्मि । शक्त्या युक्त्या च लोके स्त्री-पुरुषौ उभौ

अपि समानौ एव । बुद्धिप्रदात्री सरस्वती स्त्री । सम्पत्तेः सङ्केतरूपेण स्थिता लक्ष्मीः अपि स्त्री एव । 'अपुत्रस्य गतिः नास्ति' इत्यादिषु वचनेषु विश्वसन्तः बहवः पुत्रम् इच्छन्ति । एतस्य तात्पर्यम् एतत् न भवति यत् पुत्री अवरा इति । योग्यशिक्षणं दत्तं चेत् पुत्री अपि पुत्रवत् समर्था भवितुम् अर्हति एव । अग्निकुण्डे सञ्चारस्य अनन्तरम् अपि यदि मम पुत्री एव भवेत् तर्हि ताम् अहं पुत्रम् इव एव पोषयिष्यामि । अन्नब्रह्मणः पुरतः उक्तम् एतत् वचनं कदापि मिथ्या न भविष्यति'' इति ।

''भवतः पुत्रः भविष्यति एव । तथापि पुत्र्यः अपि पुत्रसमानाः, पुत्रः नास्ति चेत् अपि चिन्ता नास्ति इति विश्वासः भवतु इति केवलं मम प्रार्थना'' इति उक्तवती रमादेवी ।

परेद्युः प्रातः एव रामशास्त्री शिवपुरं गत्वा नारायणस्य साहाय्येन मारिकाम्बा-देवालयस्य अर्चकेन मिलित्वा, अग्निकुण्डे सञ्चारं कृत्वा स्वग्रामं प्रतिगतवान् ।

'यदि पुत्र्याः जननं भविष्यति तर्हि तां पुत्रमिव पालयिष्यमि' इति अन्नं गृह्णन् प्रमाणं कृतवान् इति कारणतः, काकतालीयतया वा इति न ज्ञायते, ततः वर्षाभ्यन्तरे रामशास्त्रिणः पुत्रः, पुत्री च जातौ । आश्चर्यं नाम तौ यमलौ रूपविषये, अभिरुचौ चापि साम्यम् एव वहतः स्म ।

रामशास्त्री रामगिरिग्रामे भोजनसमये आत्मना उक्तं वचनं स्मरन् - ''मातः ! पुत्रं पुत्रीं चापि दत्तवती अस्ति भवती । वरपुत्रं यथा तथैव वरपुत्रीम् अपि समानदृष्ट्या एव

पालयिष्यामि'' इति स्वगतम् उक्त्वा शिवः, रमा चेति तयोः नाम निश्चितवान् ।

अन्येषाम् अभिप्रायम् अपरिगणयन् रामशास्त्री उभयोः कृते अपि उत्तमशिक्षणं दत्तवान् । द्वौ अपि अहमहमिकया पठन्तौ बहुषु शास्त्रेषु पण्डितौ जातौ । तौ शुभमुहूर्ते सञ्जातौ इति कारणतः स्यात्, दिने दिने रामशास्त्री धनिकः जातः । प्रथम-द्वितीयपुत्र्योः विवाहम् अपि विना कष्टेन कृतवान् सः ।

इदानीं शिवः रमा च तारुण्यं प्राप्तवन्तौ स्तः । 'उत्तमसम्बन्धम् अन्विष्य एतयोः विवाहः करणीयः' इति रामशास्त्री चिन्तितवान् । शिवः रमा च स्वपाण्डित्येन प्रतिभया च पण्डितपामरादीन् सर्वान् रञ्जयन्तौ 'उत्तमकवी' इति प्रसिद्धिं

प्राप्तवन्तौ । भूस्वामिनां पुरतः आशुकवितां वदन्तौ, तेषां श्लाघनं प्राप्नुवन्तौ तौ सर्वान् आश्चर्यचकितान् कुरुतः स्म ।

अथ कदाचित् कश्चन भूस्वामी तौ स्वस्य आस्थानं प्रति आहूतवान् । तदा अपि तौ आशुकविताः कथयन्तौ सर्वेषां श्लाघनं प्राप्तवन्तौ । परन्तु आस्थाने स्थितः कश्चित् कविः भूस्वामिनम् उद्दिश्य - ''प्रभो, पामराणां रञ्जनं सुलभम् । किन्तु वस्तुतः कवित्वं पाण्डित्यं वा तदा एव सिद्ध्यति, यदा च समर्थेन पण्डितेन आयोज्यमानायां परिक्षायाम् उत्तीर्णता प्राप्यते । एतस्मात् कारणात् एतयोः पाण्डित्यस्य परीक्षार्थं मया समस्या काचित् दीयते । मारः, नरः, पूरः, जारः, परः, हारः इत्येतानि पदानि उपयुज्य एताभ्यां कश्चन श्लोकः रचनीयः । 'किं दुस्सङ्गात् भवति महताम्' इत्यस्य उत्तरम् अपि वक्तव्यम् । एवं क्रियते चेदेव अहम् एतयोः पाण्डित्यम् अङ्गीकरोमि'' इति उक्तवान् ।

तदा शिवः रमा च एकं श्लोकम् उक्तवन्तौ -

''को निर्दग्धस्त्रिपुररिपुणा, कश्च कर्णस्य हन्ता ।

नद्याः कूलं विघटयति कः, कः परस्त्रीरतश्च ।।

कः सन्नद्धो भवति समरे, भूषणं किं कुचानाम् ।

किं दुस्सङ्गात् भवति महतां मानपूजापहारः ।।'' इति ।

एतत् श्रुत्वा सः कविः सन्तोषं प्रकटयन् - ''साधु । शिवेन कः दग्धः, कर्णस्य मारयिता कः, नद्याः तीरं कः नाशयति, परस्त्रीरतः कः, कः युद्धे सन्नद्धः भवति, स्त्रीणां भूषणं किम् इत्येतेषाम् उत्तरं - 'मानपूजापहारः' इति एकेन एव पदेन सूचितवन्तौ एतौ । तच्च पदं-'किं दुस्सङ्गात् भवति महताम्' इत्यस्य उत्तरम् अपि अस्ति । पूर्वम् उपस्थापितानां पश्नानाम् उत्तराणि तावत् - मारः,नरः, पूरः, जारः, परः, हारः चेति । एतयोः प्रतिभा निश्चयेन अपूर्वा'' इति वदन् तौ श्लाघितवान् ।

नितरां सन्तुष्टः भूस्वामी अपि तौ विशेषतः सत्कृत्य - ''इतोऽप्यतिशयकीर्तिं प्राप्य चिरकालं जीवतां भवन्तौ'' इति आशिषा अनुगृह्य प्रेषितवान् ।

सुवर्ण-समयः -८

१ राजस्थानराज्ये स्थितेषु अपूर्वदेवालयेषु एतत् अपि अन्यतमम् । एतत् १४३९तमे वर्षे निर्मितम् । अत्र १४४४ स्तम्भाः, २९ प्रकोष्ठाः च सन्ति । अत्रत्येषु स्तम्भेषु कोऽपि अन्यसदृशः नास्ति । तन्नाम ते सर्वे आकारेण परस्परं भिन्नाः एव । एतस्य आलयस्य नाम किम् ?कुत्र च अस्ति एतत् ?

२ एतत् शिवलिङ्गं समुद्रस्तरात् १३,००० पादपरिमिते उन्नते स्थले हिमपर्वतमध्ये अस्ति । एतत् स्वयं हिममयम् अपि । एतत् चन्द्रः इव शुक्लपक्षे वर्धते, कृष्णपक्षे क्षीयते च । एतत् शिवमन्दिरं कुत्र अस्ति ?

३ वामतः स्थिता लिपिः सिन्धुसंस्कृतिसम्बद्धैः जनैः उपयुज्यमाना अस्ति । एतस्याः अर्थः अद्यावधि अज्ञातः एव अस्ति । दक्षिणभागे स्थितायाः लिप्याः एतस्याः च विशेष-साम्यम् अस्ति । एवं तर्हि दक्षिणभागस्था लिपिः कैः उपयुक्ता ?

चित्रस्य मुद्रणम्

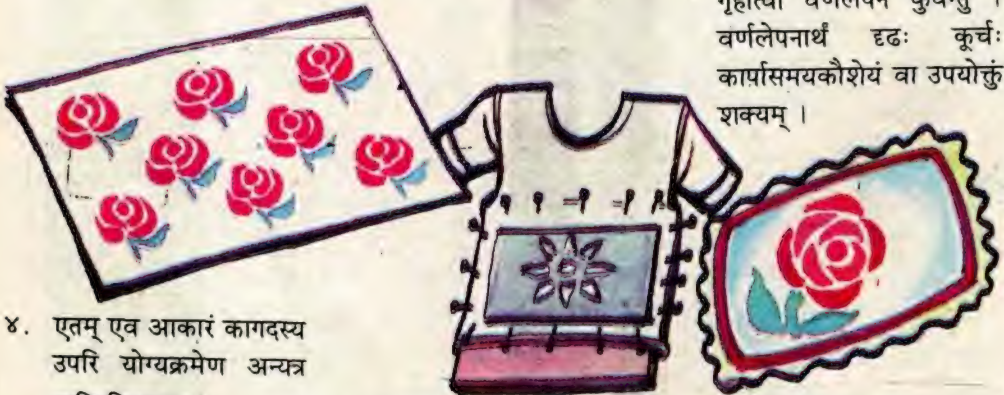
अपेक्षितः आकारः कागदे, वस्त्रे, उपधानावरणे, अन्यत्र वा सुलभतया मुद्रयितुं शक्यः । क्रमः अपि न अतिकठिनः ।

१. स्थूलं कागदं प्लास्टिक्-पत्रं वा स्वीकृत्य तदुपरि सरलं स्थूलं च आकारम् आदौ चित्रयन्तु ।

२. ततः चित्रस्य अन्तर्भागं कर्तयित्वा क्षिपन्तु । इदानीं भवतां स्टेन्सिल्-साधनं सिद्धम् ।

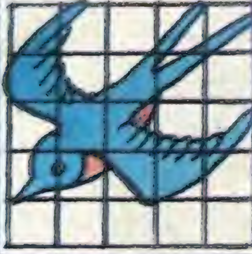
३. ततः नातिद्रवमयं वर्णं सज्जी-कुर्वन्तु । यः आकारः कर्तितः अस्ति तं मुद्रणीयस्य कागदस्य वस्त्रस्य वा उपरि स्थापयन्तु । ततः तत् यथा न कम्पेत तथा गृहीत्वा वर्णलेपनं कुर्वन्तु । वर्णलेपनार्थं दृढः कूर्चः कार्पासमयकौशेयं वा उपयोक्तुं शक्यम् ।

४. एतम् एव आकारं कागदस्य उपरि योग्यक्रमेण अन्यत्र अपि चित्रयन्तु ।

५. वस्त्रस्य उपरि जेर्सिवस्तुनः उपरि वा चित्रस्य चित्रणार्थं फेब्रिक्वर्णः उपयोक्तव्यः भवति । स्मर्तव्यं यत् यत्र चित्रं चित्र्यते तत् वस्त्रम् अन्यवस्तु वा समतलं स्यात् । अतः वस्त्रं कार्ड्बोर्ड् उपरि पत्रसूचीभिः सुदृढं संलग्यते चेत् वरम् ।

चित्रं विशालीकुर्वन्तु

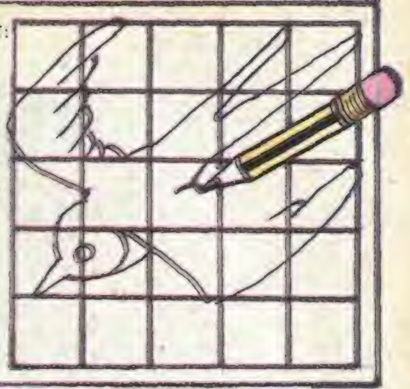

चित्रस्य विशालीकरणार्थं क्रमाः अधोनिर्दिष्टाः सन्ति

१. अङ्कनीं मापनपट्टिकां च स्वीकृत्य विशालीकर्तुम् इष्टस्य चित्रस्य उपरि १सें.मी. परिमाणकानि चतुरस्राणि लिखन्तु ।

२. ततः चित्रीयपत्रे तावन्ति एव २ सें.मी. परिमाणकानि चतुरस्राणि लिखन्तु ।

३. लघुचित्रं दृष्ट्वा जागरूकतया तत्तच्चतुरस्रे स्थिताः रेखाः तत्तच्चतुरस्रे एव लिखन्तु, येन विशालं चित्रं सिद्ध्येत् ।

६घ

निर्मीयन्तां पेङ्गविन् कट् औट्

१. दृढपत्रे पेङ्गविन्पक्षिणः चित्रं पार्श्वस्थचित्रम् अनुकुर्वन्तः लिखन्तु । अथवा पार्श्वस्थचित्रस्य विशालीकृतप्रतिकृतिं वा सम्पादयन्तु ।

२. ततः चित्रेतरभागं कर्तयित्वा क्षिपन्तु । रक्तरेखा यत्र तत्रापि कर्तयन्तु ।

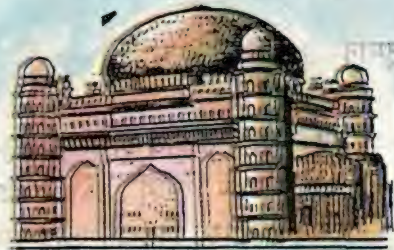
३. यत्र बिन्दुरेखाः सन्ति तत्र पुटीकुर्वन्तु । कण्ठभागे अन्तर्मुखं पुटीकुर्वन्तु । पक्षभागं पादभागं च बहिर्मुखं कुर्वन्तु । इदानीं पेङ्गविन्पक्षिणः कट्औट् सिद्धम् अस्ति खलु ?

चित्र्यताम् उष्ट्रं – त्रिभिः सरलैः क्रमैः

सुवर्णसमयस्य (७) उत्तराणि

१. एतस्य नाम गोलगुम्बज् इति । बिजापुरं परिपालितवतः आदिल्शाहवंशीयस्य सप्तमराजस्य अहम्मद्-आदिल्शाह्-स्मारकम् एतत् । प्रपञ्चे वैशाल्येन द्वितीयम् एतत् ।

२. जाटिङ्गा इति । असमराज्ये अस्ति स च ग्रामः ।

३. बहायीमतीयानां प्रार्थना-मन्दिरम् एतत् । १९ शतके पर्शियन् धर्मगुरुः बहा उल्ला एतस्य मतस्य संस्थापकः ।

४. राक्षसगोधिकाया भागाः गजाकारेण योजिताः सन्ति अत्र ।

चित्राणां योजनक्रमः –
१,८,४,५,६,२,१०,७,९,३,

हनुमान् कदलीवने शयानः आसीत् । तस्य मुखं रक्तवर्णीयं, नेत्रद्वयं हरितवर्णीयं च दृश्यते स्म । सुवर्णवर्णीयं शरीरम्, बृहत् भ्रूद्वयं च आसीत् तस्य । मार्गे शयानं तादृशं हनुमन्तं दृष्टवतः भीमस्य किञ्चित् अपि भयं न अभवत् । सः हनुमतः समीपम् आगत्य सिंहनादं कृतवान् ।

हनुमान् नेत्रे उद्घाट्य भीमं दृष्ट्वा - ''वत्स ! अहं वृद्धः अस्मि । मम ज्वरः अपि अस्ति । श्रान्तं निद्रां कुर्वन्तं मां किमर्थं भवान् उत्थापितवान् ? मादृशं वानरं मानवः भवान् किमर्थं पीडयति ? ज्येष्ठेभ्यः कथं गौरवं दातव्यम् इति भवता न ज्ञातं वा ? भवान् किमर्थम् एकाकी सन् एवम् अटन् अस्ति । इतोऽपि अग्रे स्थिते मार्गे देवताः सञ्चरन्ति । तत्र मानवैः न गन्तव्यम् । मम वचनं श्रुत्वा भवान् प्रतिगच्छतु'' इति उक्तवान् ।

''अहं भीमनामकः क्षत्रीयः । कुरुवंशे मम जन्म जातम् । भवान् कः ? भवान् किमर्थं वानररूपं धृतवान् अस्ति ? मार्गं त्यजतु तावत्'' इति उक्तवान् भीमः ।

तदा हनुमान् उक्तवान् - ''अहं वानरः अस्मि । मार्गं न त्यजामि । मया सह कलहं विना प्रतिगमनं क्षेमकरम्'' इति ।

''भवान् मार्गं न त्यजति चेत् भवता सह अहं कलहं कृत्वा मार्गं कल्पयित्वा अग्रे गमिष्यामि'' इति उक्तवान् भीमः ।

''वत्स ! अहं वृद्धः अस्मि । रुग्णः अपि अस्मि । अतः इतस्ततः चलितुं न शक्नोमि अहम् । यदि गन्तव्यम् एव इति अस्ति तर्हि भवान् माम् अतिक्रम्य गच्छतु नाम'' इति भीमम् उक्तवान् हनुमान् ।

तदा भीमः - ''तथा अतिक्रम्य गमनं दोषाय भवति । अन्यथा यथा हनुमान् समुद्रम् उल्लङ्घ्य गतवान् तथा अहम् अपि

गच्छेयम्'' इति उक्तवान् ।

''सः हनुमान् कः ? सः किमर्थं समुद्रम् उल्लङ्घ्य गतवान् ?'' इति कृत्रिमकुतूहलेन पृष्टवान् हनुमान् ।

''अहम् इव हनुमान् अपि वायुपुत्रः । सः अत्यन्तं वीरः चिरब्रह्मचारी च । हनुमान् दुष्टशिक्षकः, शिष्टरक्षकः चापि । श्रीरामलक्ष्मणयोः प्रियः सेवकः सः । श्रीरामसीतालक्ष्मणानां वनवाससमये अहर्निशं तैः सह स्थितवान् आसीत् सः । धीरः सः मम अग्रजः । रामस्य पत्नीं यदा रावणः नीत्वा लङ्कायां स्थापितवान् तदा हनुमान् तस्याः अन्वेषणार्थं समुद्रम् उल्लङ्घ्य लङ्कां गतवान् । अहम् अपि हनुमान् इव शक्तिमान् अस्मि । भवान् मार्गं त्यजतु । अन्यथा अग्रे भवता कष्टम् अनुभोक्तव्यं भवेत्'' इति उक्तवान् भीमः ।

हनुमान् भीमस्य अहङ्कारं दृष्ट्वा हसन् - ''वत्स ! भवान् मां किमर्थं पीडयति ? अहं मार्गपार्श्वे अस्मि । मम पुच्छमात्रं मार्गे अस्ति । माम् अतिक्रम्य गन्तुम् इच्छा नास्ति चेत् मम पुच्छं पार्श्वे अपसार्य गच्छतु नाम भवान्'' इति उक्तवान् ।

भीमः औदासीन्येन हनुमतः पुच्छं वामहस्तेन उन्नेतुं प्रयत्नं कृतवान् । परन्तु पुच्छस्य किञ्चित् अपि चलनं न अभवत् । भीमः आश्चर्यचकितः । सः हस्तद्वयेन स्वपूर्णशक्त्या पुच्छम् उन्नेतुं प्रयत्नं कृतवान् । तथापि साफल्यं न प्राप्तम् । एतस्मात् भीमः नितरां लज्जितः । सः हनुमन्तं नमस्कुर्वन् - ''स्वामिन् ! अहङ्कारिणं मां क्षाम्यतु । भवान् सामान्यः न । गन्धर्वः वा, संन्यासी वा स्यात् । कृपया भवान् स्वकथां श्रावयतु । मां स्वस्य शिष्यं भावयतु'' इति उक्तवान् ।

तदा हनुमान् - ''भीम ! अहम् एव हनुमान् । वालिसुग्रीवयोः यदा वैरत्वं जातं तदा सुग्रीवः स्वसाहाय्यार्थं मम सख्यं सम्पादितवान्'' इति वदन् रामायणकथां श्रावितवान् ।

अनन्तरं हनुमान् - ''अहम् अत्रैव वसामि । अत्र गन्धर्वाः, विद्याधराः च प्रतिदिनं रामकथां पद्यरूपेण गायन्तः भवन्ति । तत् शृण्वन् अहं सन्तोषेण समयं यापयन् अस्मि । अत्र मानवाः न सञ्चरन्ति । भवान् किमर्थम् अत्र आगतवान् ?'' इति पृष्टवान् ।

भीमः हनुमन्तं साष्टाङ्गं नमस्कृत्य -

"स्वामिन् ! भवतः दर्शनेन अद्य मम जीवनं सार्थकं जातम् । समुद्रोल्लङ्घनसमये भवतः यत् रूपम् आसीत् तत् अहं द्रष्टुम् इच्छामि" इति उक्तवान् ।

"तदानीन्तनरूपम् अद्य दर्शयितुं शक्यते वा ? कालानुगुणं सर्वस्य परिवर्तनं भवति एव खलु ?" इति उक्तवान् हनुमान् । तथापि भीमः अनुरोधपूर्वकं प्रार्थितवान् यत् तत् रूपं दर्शनीयम् एव इति ।

तदा हनुमता स्वशरीरं भयङ्करं वर्धितम् । तस्य शरीरं कदलीवनम् आक्रम्य आकाशं स्पृशति स्म इव । सः सूर्यः इव प्रकाशते स्म । तदीये नेत्रे अपि अग्निः इव प्रज्वलतः स्म । दन्ताः दीर्घाः क्रूराः च दृश्यन्ते स्म । पुच्छं दीर्घं सत् भूमिं स्पृशति स्म ।

तदा हनुमान् भीमम् उक्तवान् - "वत्स ! मम रूपं दृष्टवान् खलु ? भवान् इच्छति चेत् इतोऽपि मम रूपं वर्धयिष्यामि । शत्रूणां पुरतः इतोऽपि भयङ्करः भवेयम् । भवान् तत् रूपं द्रष्टुं न शक्नुयात्" इति ।

भीमः - "महात्मन् ! भवतः एतत् रूपम् एव द्रष्टुं न शक्यते मया । मम दृष्टिः पराहता अस्ति । भवतः एतत् रूपम् उपसंहरतु कृपया" इति उक्तवान् ।

तदा हनुमान् स्वसामान्यरूपं धृत्वा भीमम् आलिङ्ग्य - "वत्स ! भवान् एतेन मार्गेण गच्छति चेत् सौगन्धिकावनं प्राप्नोति । भवतः शुभं भवतु । यदा कष्टम् आपतति तदा मां स्मरतु । भवान् साहसेन सौगन्धिकापुष्पं यदि अवचिनुयात् तर्हि देवताभिः सह कलहः करणीयः भवेत्" इति उक्त्वा अदृश्यतां गतः ।

द्विगुणितेन उत्साहेन भीमः अग्रे गत्वा पर्वतयोः मध्ये प्रवहन्त्याः नद्याः तीरे सौगन्धिकावनं दृष्टवान् । तत्र विकसितानि सौगन्धिकापुष्पाणि सुगन्धयुक्तानि, सुन्दराणि च आसन् । द्रौपद्याः इच्छां पूरयितुं भीमः तत् पुष्पम् अवचेतुं यावत् उद्युक्तः तावता भयङ्कराः राक्षसाः, रक्षकाः च आयुधानि गृहीत्वा तत्र आगत्य भीमं गृहीतवन्तः । "भवान् अत्र किमर्थम् आगतवान् ?" इति पृष्टवन्तः च ।

"अहं कुरुवंशीयः । पाण्डुराजस्य पुत्रः । धर्मराजस्य अनुजः च । एतानि सौगन्धिकापुष्पाणि स्वीकर्तुम् अहम् आगतवान् अस्मि" इति उक्तवान् भीमः ।

"एतत् कुबेरस्य वनम् । अत्र मानवैः न आगन्तव्यम् । कुबेरस्य अनुमतिं स्वीकृत्य

एतं विषयं तं सूचितवन्तः च ।

''भीमः पुष्पाणि अवचिनोतु नाम । अत्र मम विरोधः नास्ति । भवन्तः अपि मौनं तिष्ठन्तु'' इति राक्षसान् उक्तवान् कुबेरः ।

तदनन्तरं राक्षसाः प्रत्यागत्य यावत् दृष्टवन्तः तावता भीमः सौगन्धिकापुष्पाणि अवचिन्वन् आसीत् ।

एतावता धर्मराजः भीमस्य अनुपस्थितिं दृष्ट्वा - ''द्रौपदि ! भीमः कुत्र गतवान् ? भवती तं कुत्रापि प्रेषितवती वा ?'' इति तां पृष्टवान् ।

''सौगन्धिकापुष्पनिमित्तम् ईशान्यदिशि भीमः गतवान्'' इति उक्तवती द्रौपदी ।

तदा घटोत्कचः स्वपरिवारेण सह तत्र आगत्य भीमः यत्र आसीत् तत्र पाण्डवान् प्रापितवान् । तदा भीमः द्रौपद्यै सौगन्धिकापुष्पं दत्तवान् । पाण्डवाः कुबेरस्य अनुमतिं स्वीकृत्य अर्जुनस्य प्रतीक्षां कुर्वन्तः गन्धमादनपर्वतस्य उपरि स्थितवन्तः । अनन्तरं घटोत्कचः तान् सर्वान् नारायणाश्रमसमीपं प्रापय्य तेषाम् अनुज्ञां प्राप्य परिवारेण सह स्वोद्दिष्टं स्थानं गतवान् ।

एवं सति एकदा जटासुरनामकः राक्षसः द्रौपद्याः अपहरणार्थं ब्राह्मणवेषं धृत्वा धर्मराजस्य समीपम् आगतवान् । ''अहं परशुरामस्य शिष्यः अस्मि । सकल-शास्त्राणि, अस्त्रविद्यां च अधीतवान् अस्मि अहम्'' इति उक्तवान् च ।

धर्मराजः जटासुरस्य वचने विश्वस्य आत्मना सह वासं कर्तुं तस्मै अनुमतिं दत्तवान् । एकदा भीमः मृगयार्थं गतवान्

यथेष्टं पुष्पाणि स्वीकरोतु तावत्'' इति उक्तवन्तः राक्षसाः ।

तदा भीमः - ''कुबेरः कुत्र अस्ति इति अहं न जानामि । एतेषां पुष्पाणां निमित्तं मया अन्यः किमर्थं याचनीयः ? अहं क्षत्रियः अस्मि । यत् इच्छामि तत् स्वशक्त्या एव सम्पादयामि । एतत् कुबेरस्य सरोवरं तु नास्ति । एतत् सर्वं भगवतः सृष्टिः । अत्र परस्परं याचनं किमर्थम् ?'' इति तान् उक्तवान् ।

राक्षसानां विरोधम् अपि अविगणय्य भीमः सौगन्धिकापुष्पसरोवरम् अवतीर्ण-वान् । एतत् दृष्ट्वा राक्षसाः भीमेन सह युद्धं कर्तुम् उद्युक्ताः । भीमः गदया तेषाम् उपरि प्रहारं कृतवान् । केचन मृताः अपि । केचन ततः धावन्तः कुबेरस्य समीपं गतवन्तः ।

Sankar

आसीत् । रोमशः, धौम्यः, अन्ये मुनयः च आश्रमतः अन्यत्र गतवन्तः आसन् । तस्मिन् समये जटासुरः पाण्डवानाम् आयुधानि चोरयित्वा, त्रीन् पाण्डवान्, द्रौपदीं च अपहृत्य धावितवान् । सहदेवः कथञ्चित् तस्य भुजात् अवतीर्य राक्षसेन चोरितेषु आयुधेषु एकं स्वीकृत्य भीमस्य नाम उच्चैः वदन् राक्षसम् अनुसृत्य धावितवान् ।

धर्मराजः - ''भोः, दुष्टः भवान् किमर्थम् एवम् अधर्मकार्यं करोति ? यदि भवति सामर्थ्यम् अस्ति तर्हि अस्माकम् आयुधानि प्रत्यर्प्य अस्माभिः सह युद्धं करोतु । अस्माकम् अपराधः कः ? भवन्तं तु अथितिः इव वयं दृष्टवन्तः'' इति राक्षसं धर्मोपदेशं कृतवान् ।

तत् श्रुत्वा सहदेवः - ''भवान् किमर्थं वृथा एतम् उपदिशति ? यदि शक्यते तर्हि सः मारणीयः । अन्यथा सः अस्मान् मारयेत् । अन्यः मार्गः एव नास्ति'' इति वदन् राक्षसस्य समीपम् आगतवान् ।

तावता भीमः कुतश्चित् तत्र आगतवान् । जटासुरः धर्मराजं, नकुलं, द्रौपदीं च अवतार्य भीमेन सह युद्धार्थम् उद्युक्तः जातः । यावत् जटासुरः शक्तिहीनतां प्राप्नुयात् तावत् भीमः तेन सह बाहुयुद्धं कृत्वा अन्ते तम् उपरि उन्नीय, भ्रामयित्वा अधः पातितवान् । तेन जटासुरः प्राणैः वियुक्तः अभवत् ।

अनन्तरं सर्वे आश्रमम् आगतवन्तः । गतवतः अर्जुनस्य पञ्च वर्षाणि अतीतानि आसन् । सः इतोऽपि न आगतः आसीत् । तस्य प्रतीक्षां कुर्वन्तः पाण्डवाः तस्मिन् प्रान्ते स्थितान् पर्वतान् आश्रमान् च पश्यन्तः कालं यापितवन्तः ।

एकस्मिन् दिने चत्वारः पाण्डवाः अपि एकत्र उपविश्य सम्भाषणं कुर्वन्तः आसन् । तदा एकं प्रकाशमानं पुष्पकविमानम् आकाशमार्गेण पाण्डवानां समीपम् आगत्य पर्वतपार्श्वे स्थितम् । तस्मात् अर्जुनः देवतापुरुषः इव अवतीर्णवान् ।

स्वर्गात् आगतः अर्जुनः अग्रजौ नमस्कृत्य, अनुजौ आलिङ्ग्य तेषां पार्श्वे एव उपविष्टवान् ।

पाण्डवाः इन्द्रस्य रथं आश्चर्येण दृष्टवन्तः । तस्य सारथिं मातलिं गौरवेण सत्कृतवन्तः च । स्वर्गस्थानां कुशलवार्तां पृष्टवन्तः । तेषां प्रश्नानाम् उत्तरं दत्त्वा मातलिः पुनः रथम् आरुह्य स्वर्गं प्रति

प्रस्थितवान् ।

इन्द्रः अर्जुनाय अनेकानि दिव्यास्त्राणि-आभरणानि च दत्तवान् आसीत् । सः तानि द्रौपद्यै दत्त्वा धर्मराजस्य पार्श्वे एव उपविश्य स्वर्गे प्रवृत्तान् अनुभवान् वक्तुम् उद्युक्तः ।

''दितेः पुलोमा, कालका नाम पुत्रीद्वयम् । ते तपसा ब्रह्माणं तोषयित्वा वरं प्राप्तवत्यौ यत् देवदानवतः अस्मत्सन्ततेः मरणं न भवेत्, हिरण्यं नाम महत् नगरं वासस्थानं भवेत् इति । एतस्मात् कारणात् पुलोमा कालका च तस्मिन् नगरे वसन्त्यौ देवतानाम् उपेक्षां कुर्वत्यौ जीवतः स्म । अहं तत्र राक्षसान् जित्वा तत् नगरं प्रविष्टवान् । रथचालनं तत्र महत् कष्टकरम् आसीत् । यतः मार्गे राक्षसानां शवानि राशिरूपेण पतितानि आसन् । नगरे सर्वत्र स्त्रीणां रोदनस्वरः श्रूयते स्म । मम रथस्य शब्दं श्रुत्वा राक्षसस्त्रियः गृहस्य अन्तः निलीय उपविष्टवत्यः आसन् । 'एतस्मिन् नगरे पूर्वं देवताः वसन्ति स्म । इन्द्रः अपि तत्रैव आसीत् । ब्रह्मणः वरेण गर्वं प्राप्य राक्षसाः देवताः बहिः प्रेषयित्वा एतत् नगरं स्वायतीकृतवन्तः' इति मातलिः माम् उक्तवान् । पुलोमाकालकयोः मारणं कथम् इति इन्द्रः ब्रह्माणं यदा पृष्टवान् तदा ब्रह्मा - 'देवदानवजातीयाः एव तत् कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति' इति उक्तवान् । अतः इन्द्रः एतत्कार्यनिमित्तं मां नियोजितवान् । पुलोमाकालके मारयितुं मह्यं दिव्यास्त्राणि अपि दत्तवान् सः । अहं तैः दिव्यास्त्रैः पुलमाकालके सुलभतया जित्वा तयोः नगरं प्रविष्टवान्'' इति ।

अनन्तरदिने सर्वे नित्यकर्माणि समापितवन्तः । धर्मराजः अर्जुनम् आहूय 'भवता आनीतानि द्विव्यास्त्राणि दर्शयतु' इति सूचितवान् ।

अर्जुनः स्नानादिकं समाप्य, देवदत्तनामकं शङ्खम् अन्यानि द्विव्यास्त्राणि च दर्शितवान् ।

तस्मिन् समये नारदः तत्र आगत्य - ''अर्जुन ! एतानि अस्त्राणि उचितकारणेन विना कदापि न उपयोक्तव्यानि । तस्मात् अपायः अस्ति । युद्धे भवान् एतेषाम् उपयोगं यदा करिष्यति तदा अवश्यम् अहं तत्र उपस्थाय भवतः कौशलं द्रक्ष्यामि'' इति उक्त्वा ततः निर्गतवान् । - (अनुवर्तते)

र स वा र्ताः

शान्तिविश्वविद्यालयः

शत्रूणां सम्मुखीकरणं कथम् ? कथं तेषां नाशः करणीयः ? युद्धकरणं कथम् ? इत्यादीनां विषये सैनिकेभ्यः शिक्षणं दातुं संस्थाः सन्ति । एवं रीत्या उत्साहियुवक-युवतीनां कृते युद्धरङ्गविषये शिक्षणं दातुम् अपि संस्थाः सन्ति । परन्तु प्रतिवेशिभिः सह कथं स्नेहेन जीवनीयम् ? शान्तियुक्तं जीवनं कथम् ? इति शिक्षणं दातुं स्थितानां विश्वविद्यालयानां विषये एतावता अस्माभिः न श्रुतं स्यात् । तादृशशान्ति-विश्वविद्यालयानां निर्माणार्थम् अस्माकं देशे प्रयत्नः प्रचलन् अस्ति । एतस्य नाम प्रपञ्चशान्तिविश्वविद्यानिलयः (युनैटेड् एर्त पीस् युनिवर्सिटि) इति । महाराष्ट्रसमीपे प्रख्यातज्ञानिनः ज्ञानेश्वरस्य वासस्थाने 'आलन्दि'नामके नगरे एतस्य विश्वविद्यालयस्य प्रतिष्ठापनं क्रियते । नूतनवर्षस्य शुभारम्भदिने एतस्य भूमिपूजा भविष्यति । एतस्य निमित्तं ३०कोटि-अमेरिकन्डालर्व्ययः भवेत् इति व्यवस्थापकैः चिन्त्यते ।

कवितानां भित्तिः

चैनादेशे होनान्राज्यस्य मध्यभागे स्थिते चाङ्गडेनगरे जलप्रवाहं निरोद्धुं २.५ कि.मी. दूरपर्यन्तं दृढा एका भित्तिः निर्मीयमाणा अस्ति । परन्तु एतया भित्त्या न केवलं जलप्रवाहः निरुध्यते, अपि तु प्रजानाम् अन्यरीत्या अपि साहाय्यं क्रियते । एतस्यां भित्त्यां १००० कविताः लेखनीयाः इति तद्देशीयाः कवयः निर्णीतवन्तः । एतासु कवितासु प्राचीन-आधुनिक-कवीनां कविताः सन्ति । १९४९ तः १९७६ पर्यन्तं चैनां पालितवान् तस्य देशस्य धुरीणः मावो से टुङ्ग चाङ्गडेसमीपे एव जन्म प्राप्तवान् आसीत् । चैनादेशस्य आधुनिककविषु सः प्रख्यातः आसीत् इति पुनः वक्तव्यं नास्ति खलु ?

धूमशक्तिः

नगरेषु अवकराणां मध्ये अग्निः ज्वाल्यते चेत् धूमः निर्गच्छति । सा अपि एका शक्तिः चेदपि तस्याः उपयोगः न क्रियते । तादृशस्य धूमस्य अपि उपयोगार्थं तायवान्प्रदेशे कश्चन मार्गः अन्विष्टः अस्ति । पैटोन्नगरस्य परिसरे अवकरान् यत्र ज्वालयन्ति तस्य उपरि भोजनालयस्य निर्माणं कृतम् अस्ति । अत्र १५० पादपरिमितः अट्टद्वयात्मकः धूमनालः अस्ति । अत्र निर्मीयमाणः भोजनालयः भूमितः १२० पादोन्नते स्थले भविष्यति । धूमनालं परितः भ्रममाणे भोजनालये १०० जनाः उपवेष्टुम् अर्हन्ति । उपरितने अट्टे १२ दूरदर्शकानि योजितानि सन्ति । एतादृशः भोजनलयः प्रपञ्चे एव अद्वितीयः अस्ति ।

गृहरूपेण परिवर्त्यमानाः गुहाः

चैनादेशे सामान्यतः ४० लक्षजनाः गुहासु वसन्ति । एतेषु दिनेषु ते नगरजीवने आसक्ताः सन्तः तत्रैव गत्वा वसन्तः सन्ति । एतादृशैः रिक्तीकृतासु गुहासु विविधव्यवस्थां कल्पयित्वा सुन्दरगृहाणि करणीयानि इति सर्वकारस्य योजना अस्ति। पक्षिनीडसदृशेषु गृहेषु वासं कृत्वा जुगुप्सिताः जनाः गुहासदृशगृहेभ्यः आकृष्टाः भवेयुः इति सर्वकारस्य चिन्तनम् । वायव्य - चैनाभागे लोस्पीठभूम्यां गृहाणाम् आधुनिकी-करणार्थं गृहनिर्माणकर्मकराः कार्यं कुर्वन्तः सन्ति । गान्स्-हेनार्-पान्सी-प्रदेशेषु स्थिताः गुहाः एतावता एव गृहरूपेण परिवृत्ताः सन्ति । विद्युतः सञ्चयः प्रकृतिसंरक्षणं च भवति इति कारणतः अन्ताराष्ट्रियवास्तुशिल्पिनः एतेभ्यः गुहा-गृहेभ्यः आकृष्टाः सन्ति ।

कणेरवृक्षः

एतस्मिन् विभागे येषां वृक्षाणां विषये विवरणं प्रतिमासं दीयते ते वृक्षाः सर्वे भारते एव प्रवृद्धाः इति न । बहवः वृक्षाः कुत्रचित् वर्धिताः सन्तः भरतखण्डे सर्वत्र व्यापृताः सन्ति । परन्तु कणेरवृक्षाः तु भारते एव उत्पन्नाः । वृक्षशास्त्रे एतं वृक्षं - 'दिल्लेनिया इण्डिका'नाम्ना आह्वयन्ति । 'इण्डिका'पदस्य अर्थः भारत-सम्बद्धम् इति ।

एतं वृक्षं हिन्दीभांषया 'चल्ता' इति, बङ्गालीभाषया मलयाळीभाषया च 'चलित' इति, ओरियाभाषया 'चलोता' इति, गुजरातीभाषया 'कारम्बाल्' इति, मराठीभाषया 'कर्माल्' इति, तेलगुभाषया 'पेद्दकाळिङ्ग' इति च वदन्ति ।

अस्सां - पश्चिमबङ्गाल्-बिहार - राज्येषु एते वृक्षाः प्राधान्येन दृश्यन्ते । अन्यराज्येषु अपि एते विरलतया दृश्यन्ते एव । ऋजुरूपेण वर्धमानानाम् एतेषां वृक्षाणां शाखाः गोलाकारेण किरीटम् इव दृश्यन्ते । एतज्जातीयानां वृक्षाणां त्वक् मृदुः वलयिता च भवति । एतेषां वृक्षाणाम् औन्नत्यं १०-१२ मी. भवति । वृक्षे शाखाः सर्वत्र व्यापृताः भवन्ति ।

एतस्य वृक्षस्य पर्णानि सर्वदा हरितवर्णीयानि एव भवन्ति । विशालानि एतानि शाखानाम् अन्ते भवन्ति । पर्णानां पार्श्वभागः रूक्षः भवति ।

सुगन्धयुक्तानि एतद्वृक्षस्य पुष्पाणि विशालानि श्वेतवर्णीयानि च भवन्ति । तानि शाखानाम् अन्ते पृथक् पृथक् पुष्पितानि भवन्ति । जून्-जुलैमासयोः पुष्पाणि विकसन्ति ।

एतस्य फलानि बृहन्ति भवन्ति । सामान्यतः ८-१२ से.मी. विशालानि भवन्ति तानि । फलानाम् उपरितना त्वक् दृढा भवति । अन्तः बीजानि भवन्ति ।

अस्माकं देशे पश्चिमभागे कदलीपर्णाकारकैः पर्णैः युक्ताः एतज्जातीयाः वृक्षाः दृष्टिगोचराः भवन्ति ।

अस्मद्देशीयाः ऋषयः -

बलाकिः

अस्माकं प्राचीनऋषयः महाज्ञानिनः आसन् । तथापि सर्वदा जिज्ञासवः एव भवन्ति स्म ते । ते स्वहृदयेषु ज्ञानज्योतिं ज्वालयितुं सदा प्रयत्नं कुर्वन्ति स्म । ते विनयशीलाः अपि भवन्ति स्म ।

एतेभ्यः स्वभावेभ्यः भिन्नः बलाकिनामकः कश्चित् मुनिकुमारः पूर्वम् आसीत् । अध्ययनस्य समाप्तेः अनुक्षणम् एव 'अहं सर्वं जानामि' इति अहङ्कारं प्राप्तवान् आसीत् सः । ''यः कोऽपि ज्ञानी भवतु, तम् अपि नूतनं किञ्चित् उपदेष्टुं शक्नोमि अहम्'' इति सः गर्वेण वदति स्म । अतः एव सर्वे तं 'दृप्तः बलाकिः' इति वदन्ति स्म ।

कदाचित् 'काशीराजः ज्ञानपिपासुः' इति कस्यचित् वचनं बलाकिः श्रुतवान् । अतः सः काशीनगरं गत्वा काशीराजेन मिलित्वा उक्तवान् यत् अहं भवन्तं ब्रह्मज्ञानं बोधयामि इति । एतस्मात् काशीराजः सन्तुष्टः सन् 'तथैव भवतु' इति उक्तवान् । परन्तु मन्त्रं श्लोकम् अर्थं वा वक्तुं यावत् बलाकिः उद्युक्तः भवति स्म ततः पूर्वम् एव काशीराजः स्वयं सर्वं वदति स्म । एतस्मात् 'अहं यावत् जानामि ततोऽपि अधिकं जानाति काशीराजः' इति बलाकिः ज्ञातवान् । स्वगर्वम् अज्ञानं च ज्ञात्वा सः लज्जितः अभवत् । अतः सः काशीराजं क्षमां सम्प्रार्थ्य तस्य शिष्यः अभवत् ।

एकदा महाराजः निद्रां कुर्वन्तं कञ्चित् जनं बलाकये दर्शयन् - ''सः निद्रां कुर्वन् अस्ति । इदानीं तस्य प्रज्ञा कुत्र भवति ?'' इति पृष्टवान् । परन्तु बलाकिः उत्तरं दातुम् अशक्तः सन् मौनं स्थितवान् ।

तदा महाराजः एवं विवृतवान् - ''यदा मनुष्यः गाढनिद्रायां भवति तदा तस्य प्रज्ञा नास्ति चेदपि सः अनिर्वचनीयं सन्तोषम् अनुभवति । यतः तस्यां स्थितौ तस्य आत्मा भगवतः समीपे सञ्चरन् भवति । यदि मनुष्यः जागृदवस्थायाम् अपि तादृशम् एव सन्तोषम् अनुभवति तर्हि सः एव आत्मज्ञानी, अत्युत्तमः संयमी च भविष्यति'' इति ।

भवन्तः जानन्ति वा ?

१. 'कथासरित्सागरं' कः लिखितवान् ?
२. डैनामेट्मध्ये प्रधानं रासायनिकवस्तु किं भवति ?
३. होमर्-मिल्टन्-हेलन् किलर्-वेद्मेह्ता-एतेषां मध्ये स्थितं सादृश्यं किम् ?
४. भारते राज्याङ्गशासने प्राथमिकाधिकारात् पैतृकसम्पत्तेः अधिकारस्य पृथक्करणार्थं कदा विधिपरिष्कारः कृतः ?
५. 'भारतीदासः' इति काव्यनाम्ना ग्रन्थान् कः राजकीयपुरुषः रचितवान् ?
६. ऐदम्प्राथम्येन म्याग्सेसेप्रशस्तिं प्राप्तवान् भारतीयः कः ?
७. इदम्प्रथमतया नोबेल्प्रशस्तिः कया संस्थया प्राप्ता ?
८. प्रतिवर्षं डिसम्बर् १० दिनाङ्के नोबेल्प्रशस्तिः दीयते । तस्य दिनाङ्कस्य वैशिष्ट्यं किम् ?
९. 'लिबर्टि'विग्रहस्य निर्माणं कः कृतवान् ?
१०. विश्वसंस्थायाः व्यवहारभाषाः काः ?
११. विश्वसंस्थायाः पत्रं (चार्टर्) कदा व्यवहारे आगतम् ?
१२. विश्वसंस्थायाः भद्रतामण्डल्यां शाश्वतसदस्यत्वम् आवश्यकम् इति भारतदेशेन कदा अभ्यर्थना कृता ?
१३. 'रेविन्यूस्टाम्प्' इत्येतस्य आत्मचरितस्य कर्ता कः ?
१४. भारते आङ्गलभाषा कस्मिन् राज्ये शासकीयव्यवहारभाषारूपेण अस्ति ?
१५. अस्माकं देशस्य प्रथमराष्ट्रियमार्गः कुत्र अस्ति ?
१६. आगामिविश्वकप्क्रिकेट् कस्मिन् देशे प्रचलिष्यति ?

उत्तराणि

१. सोमदेवः ।
२. नैट्रोग्लिसरिन् ।
३. अन्धाः चेदपि एते प्रसिद्धग्रन्थान् रचितवन्तः ।
४. १९७८ तमे वर्षे । ४४ तमः परिष्कारः ।
५. अटल् बिहारि वाजपेयी ।
६. आचार्य विनोबा भावे ।
७. बेल्जियं देशे स्थिता अन्ताराष्ट्रिया न्यायिकसंस्था ।
८. तत् प्रपञ्चमानवाधिकारदिनम् ।
९. फ्रेडरिक् अगस्टे बार्तो ।
१०. अरबिक्-चैनीष्-आङ्ग्ल-फ्रेञ्च्-रष्यन–स्यानीष्-भाषाः ।
११. १९४५ तमे अक्टोबर् २४ ।
१२. १९९४ अक्टोबर् २ ।
१३. अमृताप्रीतम् ।
१४. नागाल्याण्ड्राज्ये ।
१५. देहलीतः चण्डीघडपर्यन्तम् ।
१६. इङ्गलेण्ड्देशे ।

अधिकारबलम्

जयदेवः नाम शिक्षकः कदाचित् नगरं गतवान् आसीत् । तत्र सः रात्रौ वासार्थं काञ्चित् धर्मशालां गतवान् । धर्मशालायां जनसम्मर्दः आसीत् । केचन द्यूतं क्रीडन्तः, केचन सुरां पिबन्तः च आसन् । एषा धर्मशाला उत सुराशाला इति जयदेवस्य सन्देहः अभवत् । तावति काले - ''आगतः । आगतः । वीराधिवीरः !'' इति सर्वे उच्चस्वरेण उक्तवन्तः ।

तत् श्रुत्वा द्यूतं क्रीडन्तः सर्वेऽपि धावितवन्तः । तदा एव अन्यस्मिन् पार्श्वे पिहितं द्वारं कश्चित् वेगेन ताडितवान् । तेन द्वारं सशब्दं भग्नं जातम् ।

जयदेवः दिग्भ्रान्तः सन् यावत् तत्र दृष्टवान् तावता अजानुबाहुः भयङ्करः कश्चित् जनः - ''पिपासा ! पिपासा !'' इति उच्चस्वरेण वदन् तत्र आगतवान् । अनन्तरम् उत्पीठिकायां स्थितां सुरां दृष्ट्वा - ''अहो ! पानीयम् अत्र अस्ति किल'' इति वदन् जयदेवम् उग्रदृष्ट्या दृष्टवान् ।

'एषः पिशाचः कुतः आगतः ? एषः माम् एव किमर्थम् एवम् उग्रदृष्ट्या पश्यति ?' इति चिन्तयन्, भीत्या कम्पमानः जयदेवः हस्तेन कलशं स्वीकृत्य तस्मै जनाय दत्तवान् ।

सः जनः वेगेन तत् पानीयं पीत्वा यावत् सर्वत्र द्रष्टुम् उद्युक्तः तावता जयदेवः 'एतस्य स्नेहः सम्पादनीयः' इति निश्चित्य - ''स्वामिन् ! इतोऽपि पानीयम् आवश्यकं वा ? खादितुं किमपि आवश्यकं वा ?'' इति पृष्टवान् ।

''खादनीयं पातव्यं च इति इच्छा तु प्रबला एव अस्ति । किन्तु किं करवाणि, वीराधिवीरः इतः एव आगच्छति इति श्रूयते ।अहो, तत्र पश्यतु । सः उपस्थितः एव'' इति वदन् सः जनः ततः वेगेन अन्यत्र गतवान् ।

तावता वामनः कश्चित् हस्तेन आयुधानि गृहीत्वा रक्षकैः सह तत्र आगत्य क्षीणस्वरेण - ''भोः ! मम आगमनं ज्ञात्वा द्यूतं क्रीडन्तः, सुरां पिबन्तः च जनाः धावन्तः सन्ति । तान् अनुसृत्य गृह्णन्तु भवन्तः । तावता अहम् एतस्याः धर्मशालायाः स्वामिनं गृह्णामि'' इति भटान् उद्दिश्य उक्तवान् ।

''सामान्यजनाः अधिकारबलात् भीताः भवन्ति, न तु देहबलात्'' इति ज्ञात्वा जयदेवः हसितवान् ।

मौक्तिकहारकथा

रङ्गः कस्यचित् कार्यस्य निमित्तं नगरं प्रति प्रस्थितवान् । मार्गे खादनार्थं तस्य पत्नी रोटिकात्रयं दत्तवती आसीत् । अरण्यमार्गे गमनसमये अनिरीक्षिततया तस्य पुरतः कश्चित् युवकः आगतवान् ।

सः युवकः धनिकपुत्रः इव दृश्यते स्म । उत्तमं वस्त्रं धृतवान् आसीत् सः । परन्तु तत् वस्त्रं मलिनम् आसीत् । सः रङ्गं पृष्टवान् – ''प्रथमं खादितुं किमपि अस्ति चेत् ददातु'' इति ।

''न ददामि'' इति उक्तवान् रङ्गः ।

तदा सः युवकः बलात् रङ्गस्य हस्ते स्थिताः सर्वाः रोटिकाः स्वीकृत्य वेगेन खादितवान् ।

'मम खादनार्थं किमपि न अवशिष्टं खलु !' इति खेदम् अनुभूतवान् रङ्गः ।

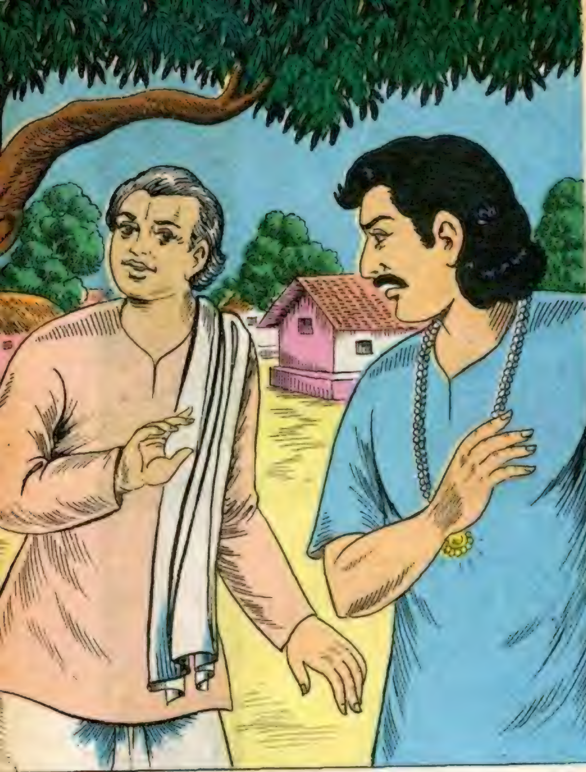
सः युवकः तत् किमपि अनवलोक्य – ''समीपे स्थितं भद्रगिरिनामकं ग्रामं भवान् जानाति वा ?'' इति रङ्गं पृष्टवान् ।

रङ्गः – ''आम् । भद्रगिरिं जानामि अहम्'' इति उक्तवान् ।

''नगरतः भद्रगिरिगमनसमये अरण्ये मार्गभ्रष्टः जातः अहम् । दिनद्वयम् आहारः न आसीत् । रोटिकां खादित्वा इदानीं शक्तिं प्राप्तवान् अस्मि । भवान् मां भद्रगिरिं प्रापयतु । मम पिता भद्रगिरेः भूस्वामी अस्ति । अतः सः भवते उपायनं दास्यति'' इति युवकः रङ्गम् उक्तवान् ।

उपायनस्य इच्छया रङ्गः तं युवकं भद्रगिरिं प्रापितवान् । तदा भूस्वामी सन्तोषेण रङ्गाय एकम् अमूल्यं मौक्तिकहारं दत्तवान् ।

तादृशं महत् उपायनं लभ्येत इति रङ्गः न ऊहितवान् आसीत् । सः मौक्तिकहारः अमूल्यः आसीत् । अतः रङ्गस्य सन्तोषः वर्णनातीतः अभवत् ।

मया सह सोमस्य गृहम् आगच्छति वा ?'' इति रङ्गं पृष्टवान् ।

सोमस्य पुत्री अत्यन्तं बुद्धिमती । कष्टेन कार्यं करोति स्म । सुन्दरी अपि आसीत् । परन्तु सा वलिरा । अतः तस्याः विवाहार्थं कष्टम् आसीत् । ग्रामे सर्वेऽपि सोमम् इच्छन्ति स्म । एतं विषयं रङ्गः अपि जानाति स्म । तथापि 'मम सौभाग्यस्य विषये एषः अवधानम् अदत्त्वा अन्यम् एव विषयं वदन् अस्ति' इति चिन्तयन् रङ्गः - ''मम अन्यत् कार्यम् अस्ति'' इति उपेक्षामिश्रितस्वरेण उक्त्वा अग्रे प्रस्थितः ।

तावति काले शालाशिक्षकः पूर्णानन्दः पुरतः आगतवान् । रङ्गः हारं शिक्षकाय दर्शयन् - ''एषः सामान्यः हारः न । एषः मौक्तिकहारः भद्रगिरिभूस्वामिना उपायन-रूपेण मह्यं दत्तः'' इति उक्तवान् ।

''तथा वा ? सम्यक् अस्ति हारः'' इति औपचारिकरूपेण उक्त्वा - ''अस्माकं ग्रामस्य पण्डितं रामशास्त्रिणं राजधान्यां महाराजः सम्मानितवान् । एषः ग्रामस्य सन्तोषस्य विषयः । रामशास्त्री ह्यः राजधानीतः प्रत्यागतवान् अस्ति । तं द्रष्टुं गच्छन् अस्मि अहम् । भवान् अपि आगच्छति वा ?'' इति रङ्गं पृष्टवान् शिक्षकः ।

'मया किमपि उच्यते । एषः तु अन्यत् एव वदन् अस्ति' इति मनसि एव चिन्तयन् रङ्गः - ''मम अन्यत् कार्यम् अस्ति । अतः न आगच्छामि'' इति पूर्णानन्दम् उक्त्वा अग्रे गतवान् ।

किञ्चित् अग्रे गमनानन्तरं रङ्गः नागराजं

रङ्गः हारं कण्ठे धृतवान् । सः नगरं न गतवान् एव । साक्षात् ग्रामम् आगतवान् । परिचितानां पुरतः स्वस्य भावस्य कथने महती त्वरा आसीत् तस्य ।

मार्गे प्रथमं गोविन्दः तेन दृष्टः । त्वरया कुत्रापि गच्छन्तं तम् अवरुद्ध्य - ''मम कण्ठे मौक्तिकहारं दृष्टवान् खलु भवान् ? मया यः उपकारः कृतः तस्य प्रतिफलरूपेण एतं हारं भद्रगिरिभूस्वामी मह्यम् उपायनरूपेण दत्तवान्'' इति उक्तवान् रङ्गः ।

गोविन्दः तस्मिन् विषये अवधानम् अदत्त्वा - ''सोमस्य पुत्र्याः विवाहः निश्चितः अस्ति इति वार्ता । समग्रग्रामे एव एषा वार्ता सन्तोषकरी अस्ति । सोमस्य साहाय्यं कर्तुं प्रस्थितः अहम् । भवान् अपि

दृष्टवान् । त्वरया गच्छन्तं रङ्गम् अवरुद्ध्य नागराजः - "भवतः कण्ठे किमपि प्रकाशते किल ? हारः वा ? आपणे क्रीतवान् वा भवान् ? हारे मौक्तिकम् अस्ति इव भासते । तत् कृत्रिमम् उत वास्तविकम् ? मूल्यं कियत् दत्तम् ?" इति प्रश्नान् पृष्टवान् ।

स्वस्य वचनात् पूर्वम् एव हारस्य विषयं नागराजः पृष्टवान् इति कारणतः सन्तुष्टः रङ्गः - "एषः नूतनः मौक्तिकहारः । अमूल्यम् एतं मौक्तिकहारं भद्रगिरि-भूस्वामी उपायनरूपेण मम कण्ठे स्थापितवान्" इति उच्चैः उक्तवान् ।

नागराजः रङ्गम् अन्यत् किमपि पृष्टवान् । रङ्गः उत्तररूपेण किञ्चित् उक्तवान् । किन्तु नागराजः तत् किञ्चित् अपि सम्यक् अश्रुत्वा - "भवान् जानाति खलु - वेङ्कटेशस्य क्षेत्रम् उत्तमं नास्ति इति ? वर्षद्वयतः अनावृष्टिकारणतः तत्र फलोदयः अपि न जातः आसीत् । ह्यः तस्य क्षेत्रस्य कूपे जलम् आगतम् इति श्रूयते । वेङ्कटेशस्य कष्टं परिहृतम् इति कारणतः ग्रामजनाः सर्वे सन्तुष्टाः सन्ति । अहं वेङ्कटेशम् अभिनन्दनवचनानि वक्तुं गच्छन् अस्मि । भवान् अपि आगच्छति वा ?" इति पृष्टवान् ।

रङ्गः नितरां कुपितः । 'यः कोऽपि मम अदृष्टं न श्लाघते किल । भूस्वामी किमर्थं हारं दत्तवान् इति कोऽपि न पृच्छति किल' इति चिन्तयन् सः अग्रे गतवान् । अग्रे अन्ये मिलिताः चेदपि तैः सह सम्भाषणम् अकृत्वा गृहं प्राप्तवान् रङ्गः ।

तस्य पत्नी मौक्तिकहारं दृष्ट्वा प्रवृत्तं सर्वं पृष्ट्वा - "अहो, कीदृशं सौभाग्यम् अस्माकम् ! बहुभ्यः वर्षेभ्यः मौक्तिकहारः प्राप्तव्यः इति स्वप्नं पश्यामि स्म । अद्य तत् सिद्धम्" इति सन्तोषेण उक्तवती ।

"एषः हारः पुरुषैः धरणीयः । भूस्वामी स्वकण्ठतः निष्कास्य मह्यं दत्तवान्" इति पत्नीम् उक्तवान् रङ्गः ।

तदा तस्य पत्नी उच्चैः हसित्वा - "हारधरणे स्त्री-पुरुषभेदः नास्ति । धनिकाः हारं धरन्ति । निर्धनपुरुषाः न धरन्ति । परन्तु सर्वविधाः अपि स्त्रियः तु धरन्ति एव" इति उक्तवती ।

"तथापि मम श्रेष्ठत्वं दृष्ट्वा एव भूस्वामिना दत्तः हारः एषः । अतः एतम् अहम् एव धरामि" इति अनुरोधपूर्वकम्

उक्तवान् रङ्गः ।

''तत् कीदृशं श्रेष्ठत्वं भवतः ? याचकाय रोटिकां वा दत्तवान् वा भवान् ? सः युवकः बलात् यदा रोटिकां खादितवान् तदा भवान् खेदं प्राप्तवान् । भूस्वामिनः पुत्रः इति ज्ञात्वा किमपि उपायनं लभ्यते इत्येव भवान् तं गृहं प्रापितवान् । एतत् सर्वम् अदृष्टम् एव, न तु भवतः किमपि श्रेष्ठत्वम् । यदि अहं रोटिकां न अदास्यं तर्हि तस्य युवकस्य मेलनम् एव न अभविष्यत् । एतत् अदृष्टं सर्वं मम द्वारा एव जातम् अस्ति । एषः विषयः मम जातके लिखितः अस्ति'' इति उक्तवती रङ्गस्य पत्नी ।

''न केवलं ग्रामजनानाम्, अपि तु पत्न्याः भवत्याः अपि मम विषये असूया'' इत जुगुप्सया उक्तवान् रङ्गः ।

''ग्रामजनानां भवति असूया किमर्थम् ? भवति तादृशी का श्रेष्ठता अस्ति, येन ते असूयां कुर्युः ?'' इति तस्य पत्नी पृष्टवती ।

तदा रङ्गः ग्रामे प्रवृत्तं स्वानुभवं पत्नीम् उक्त्वा - ''मया दृष्टेषु एकः अपि मां न श्लाघितवान् । एषः हारः कथं प्राप्तः इति कोऽपि न पृष्टवान् । इदानीं भवती एव वदतु, अत्र असूयां विना अन्यत् किम् अस्ति ?'' इति उक्तवान् ।

''अत्र असूया कथं भवति ? ग्रामे प्रवृत्तेषु सन्तोषविषयेषु भवान् उत्साहं प्रकटितवान् वा ? उत्तमवचनम् उक्तवान् वा ? तत् किमपि भवान् अकृत्वा स्वस्य विषये तेभ्यः सन्तोषम् अपेक्षते किल ? सन्तोषे आदनप्रदानं भवति'' इति उक्तवती तस्य पत्नी ।

तस्याः वचनं श्रुत्वा दिङ्मूढः रङ्गः स्वविषये चिन्तयितुं यावत् उद्युक्तः तावता

तस्य पत्नी - ''भवता ये मिलिताः ते सर्वे अन्येषां लाभविषये उक्तवन्तः । भवान् तु स्वलाभविषये एव चिन्तितवान् । एतावत्पर्यन्तं भवता सह गार्हस्थ्यजीवनं कृतवत्यै मह्यम् आभरणं किमपि दत्तवान् वा भवान् ? उपायनीकृतम् एतं हारम् अपि भवान् एव धर्तुम् उद्युक्तः अस्ति । प्रीत्या पत्न्यै हारः दातव्यः इति भवान् न चिन्तयति एव । भवान् अत्यन्तं स्वार्थी अस्ति'' इति दुःखेन उक्तवती ।

अनुक्षणम् एव रङ्गः हारं पत्न्यै दत्त्वा - ''एतं हारं स्वीकृत्य अहं किं करोमि ? एषः भवत्यै दातव्यः इत्येव मम आशयः आसीत् । तथापि विनोदार्थं किञ्चित् नाटकं कृतवान् अहम् । तावति काले एव भवती विविधवचनैः मां निन्दितवती'' इति उक्तवान् ।

तस्य पत्नी हारं कण्ठे धृत्वा अनुक्षणम् एव तं नमस्कृत्य - ''अहं लघुचिन्तनं कृतवती । अतः तथा उक्तवती । भवतः मनः विशालम् अस्ति । अतः एव भद्रगिरिभूस्वामी भवते उपायनं दत्तवान् । भवन्तं निन्दितवत्यै मह्यम् अपि भवान् हारं दत्तवान् । तादृशं विशालं हृदयम् अस्ति भवतः । विशालमनस्कः भवान् मम पतिः अस्ति इति तु मम सौभाग्यम् एव'' इति उक्तवती ।

पत्न्याः मुखात् एतानि वचनानि श्रुत्वा रङ्गः अत्यन्तं सन्तुष्टः । अनन्तरं सः गृहात् बहिः आगत्य प्रथमं सोमस्य गृहं गतवान् । तत्र - ''भवतः पुत्र्याः वरः लब्धः इति श्रुतवतः मम महान् सन्तोषः जातः । विवाहदिने यथाशक्ति साहाय्यं अहं करोमि'' इति सोमम् उक्तवान् । ततः रामशास्त्रिणः गृहं गत्वा सम्माननस्य विषयं सर्वं ज्ञातवान् । पुनः वेङ्कटेशस्य क्षेत्रं गत्वा कूपं दृष्ट्वा सन्तोषम् अनुभूतवान् । कूपात् किञ्चित् जलम् उद्धृत्य पीतवान् अपि । एवं सर्वाणि गृहाणि गत्वा रङ्गः यदा गृहम् आगतवान् तदा तस्य सन्तोषः अभवत् । रात्रौ सः सुखेन निद्रां कृतवान् ।

अनन्तरदिने तस्य उत्थानात् पूर्वम् एव तस्य गृहस्य पुरतः जनाः उपस्थिताः आसन् । भद्रगिरिभूस्वामिनः मौक्तिक-हारस्य विषयः ज्ञातव्यः इति, सः हारः द्रष्टव्यः इति च सर्वे तत्र मिलिताः आसन् ।

चन्द्रहारः

कमलायाः पिता निर्धनः आसीत् । सः एव कमलायाः मातुः मरणानन्तरं तां पोषितवान् । भगवान् कमलायै अपूर्वं सौन्दर्यं दत्तवान् आसीत् । कमला सदा दर्पणे स्वसौन्दर्यं पश्यन्ती गर्वम् अनुभवति स्म । तस्याः सौन्दर्यं दृष्ट्वा सर्वेऽपि तां बहुधा श्लाघन्ते स्म । एतस्मात् कमला "अहम् अत्यन्तं सुन्दरी । अतः मम सौन्दर्यं दृष्ट्वा कश्चित् भूस्वामिपुत्रः स्वयं मम गृहम् आगत्य मां परिणेष्यति । अहं धनिका भविष्यामि" इति स्वप्नं पश्यति स्म ।

कमलां परिणेतुं बहुजनाः आगताः । तादृशेषु मध्यमवर्गीयाः एव अधिकाः आसन् । ते कमलाम् इष्टवन्तः, तेनैव सह वरदक्षिणाम् अपि इष्टवन्तः । तैः यावती वरदक्षिणा इष्टा तावतीं दातुं कमलायाः पितुः सामर्थ्यं तु न आसीत् । अतः कमलायाः विवाहः न जातः ।

अथ कदाचित् नगरे कार्यं कुर्वन् शिवस्वामी कमलाम् इष्टवान् । वरदक्षिणां विना निराडम्बरविवाहं सः अङ्गीकृत-वान् । सरलक्रमेण कमलायाः विवाहः जातः अपि । सर्वे बान्धवाः कमलायाः अदृष्टं श्लाघितवन्तः । परन्तु स्वस्य स्वप्नस्य अनुगुणं किमपि न जातमिति कमला तु असन्तुष्टा एव आसीत् ।

विवाहानन्तरं कमला शिवस्वामिना सह नगरं गतवती । तत्र वासार्थं शिवस्वामिनः स्वगृहम् आसीत् । भोजनादिविषये कष्टं न आसीत् । कमलां सः बहु इच्छति स्म । तथापि काचित् न्यूनता सर्वदा कमलां बाधते स्म । मम समीपे कौशेयशाटिकाः, आभरणानि च न सन्ति इति सा सर्वदा चिन्तयति स्म ।

एकदा शिवस्वामिनः बन्धुः कश्चन विवाहार्थम् आह्वातुम् आगतवान् ।

कमलया सह विवाहार्थं गन्तव्यम् इति शिवस्वामी निश्चितवान् । परन्तु कमला असन्तोषेण निरुत्साहिनी आसीत् ।

''धर्तुम् उत्तमा शाटिका नास्ति, आभरणम् अपि नास्ति । मां दृष्ट्वा मम सख्यः हसेयुः । अतः अहं न आगच्छामि'' इति सा पतिम् उक्तवती ।

शिवस्वामी किमपि प्रतिवचनम् अनुक्त्वा अनुक्षणम् एव ततः गतवान् । स्वामिनः सकाशात् किञ्चित् ऋणं स्वीकृतवान् च । ततः सः एकां सुन्दरीं कौशेयशाटिकां क्रीतवान् । मार्गे किञ्चित् पुष्पम् अपि स्वीकृत्य गृहं गतवान् च ।

गृहगमनानन्तरं शिवस्वामी नूतनशाटिकां पुष्पं च पत्न्यै दत्त्वा - ''कमले ! भवती सहजसुन्दरी अस्ति । तथापि शुभकार्यं प्रति गमनसमये अलङ्कारं विना गमनं न शोभते । प्रतिवेशिन्याः कान्तायाः गृहे तु प्रभूतानि आभरणानि सन्ति । 'दिनद्वयाभ्यन्तरे एव प्रत्यार्पयिष्यामः', इति उक्त्वा ततः योग्यम् एकम् आभरणम् आनयतु भवती'' इति उक्तवान् ।

कमला अनिच्छया एव कान्ताम् आभरणं याचितवती । कान्ता कपाटिकातः एकां पेटिकाम् आनीय कमलायाः पुरतः स्थापितवती । कमला पेटिकातः एकं चन्द्रहारं स्वीकृत्य - 'दिनद्वयानन्तरं दास्यामि' इति उक्त्वा ततः प्रत्यागतवती ।

कमला शिवस्वामी च वृषभशकटेन घण्टात्रयस्य प्रयाणं कृत्वा विवाहगृहं प्राप्तवन्तौ । मुहूर्तः तु अनन्तरदिने प्रातः दशवादने आसीत् । अनन्तरदिने प्रातः-काले स्नानं समाप्य कमला नूतनां शाटिकां धृतवती । कण्ठे चन्द्रहारं, शिरसि मल्लिकापुष्पं चापि धृतवती । सा तु सहजतया एव सुन्दरी आसीत् । इदानीम्

कान्तां किं वदेम ? विवाहे हारः नष्टः इति वचने सा विश्वासम् अकृत्वा अस्मान् एव वञ्चकाः इति वदेत् । अतः तादृशम् एव चन्द्रहारं क्रीत्वा तस्यै दद्मः'' इति उक्तवान् ।

अनन्तरं शिवस्वामी गृहतः प्रस्थाय मध्याह्ने गृहं प्रत्यागतवान् । 'स्वामितः पुनरपि किञ्चित् ऋणं प्राप्तवान्, गृहम् आधिरूपेण निक्षिप्य अपि धनम् आनीतवान्' इति सः कमलाम् उक्तवान् । अनन्तरम् उभौ अपि बहून् आपणान् गत्वा अन्ते एकस्मिन् आपणे अपेक्षितं चन्द्रहारं क्रीतवन्तौ ।

तस्मिन् दिने सायङ्काले एव चन्द्रहारं कान्तायै दत्तवती कमला ।

दिनद्वयानन्तरं कमला कर्मकरीम् उद्योगात् च्यावयित्वा गृहकार्यं स्वयम् एव कर्तुम् उद्युक्ता अभवत् । नारिकेल-पत्रशलाकाभिः सम्मार्जनीः कृत्वा तासां विक्रयणं कृतवती । कमलायाः एतस्मिन् कार्ये शिवस्वामी अपि सहकारं दत्तवान् ।

एवम् एव पञ्च वर्षाणि अतीतानि । अधिककार्येण कमलायाः कोमलत्वं न्यूनं जातम् । पूर्वं सा घण्टां यावत् दर्पणेन स्वसौन्दर्यं पश्यन्ती समययापनं करोति स्म । तादृशी इदानीं स्वसौन्दर्यविषये चिन्तयितुम् अपि समयं न प्राप्नोति स्म । इदानीं जीवने तस्याः असन्तृप्तिः न आसीत् ।

कदाचित् कमला आत्मना सङ्गृहीतं धनं पेटिकातः स्वीकृत्य गणितवती । गणनायाः अनन्तरं सा अत्यन्तम् आनन्दम् अनुभूतवती । यतः नष्टस्य चन्द्रहारस्य

एतेन अलङ्कारेण सा वज्रम् इव प्रकाशते स्म । विवाहार्थम् आगतानां सर्वेषाम् अपि दृष्टिः तस्याम् एव आसीत् । एतत् सर्वम् अवलोक्य कमला अत्यन्तं सन्तुष्टा ।

विवाहस्य अनन्तरदिने एव पति-पत्न्यौ नगरम् आगतवन्तौ । कान्तायाः आभरणं प्रत्यर्पणीयम् इति कमला पेटिकाम् उद्घाटितवती । हा हन्त ! तस्यां पेटिकायां चन्द्रहारः न आसीत् !! एतस्मात् कमला दिग्भ्रान्ता जाता । पेटिका तु यथापूर्वं कीलिता एव आसीत् । अतः आभरणं कथम् अदृश्यतां गतम् इति कमलया न ज्ञातम् एव ।

विषयं ज्ञात्वा शिवस्वामी कमलायाः सान्त्वनं कुर्वन् - ''विवाहम् आगतेषु केन चौर्यं कृतम् इति ज्ञातुं न शक्यते । इदानीं

निमित्तं कृतम् ऋणं प्रत्यर्पयितुं यावत् धनम् आवश्यकं तावत् सञ्चितम् आसीत् एतावता ।

यदा शिवस्वामी गृहम् आगतवान् तदा कमला एतां सन्तोषकरीं वार्तां शिवस्वामिनम् उक्तवती । तत् श्रुत्वा शिवस्वामी - ''पूर्वं सौन्दर्यमदः महान् आसीत् । अतः आभरण-कौशेय-शाटिकादीनां महान् व्यामोहः आसीत् भवत्याः । किन्तु यदा ऋणभारः आपतितः तदा भवती दर्पणं द्रष्टुम् अपि समयं न प्राप्नोति स्म । अतः सहजतया सौन्दर्यमदः अपगतः । परिश्रमेण कार्यकरणात् भवत्याः सौन्दर्यस्य तु काऽपि हानिः न जाता । यदि एतत् वचनम् अहं पूर्वं वदेयं तर्हि भवती कुपिता अभविष्यत् । इदानीं तु भवत्यां परिपक्वता दृश्यते । अतः एतत्सर्वं वदन् अस्मि । एतत्सन्दर्भे अन्यत् अपि रहस्यं स्फोटयितुम् इच्छामि'' इति उक्तवान् ।

''किं तत् रहस्यम् ?'' इति कुतूहलेन पृष्टवती कमला ।

''वस्तुतः चन्द्रहारं कोऽपि न चोरितवान् एव । भवती यदा स्नानार्थं गतवती तदा अहम् एव हारं गोपितवान् आसम् । नगरं प्रति प्रत्यागमानन्तरम् अहं तम् आभरणस्य आपणे स्थापितवान् । तस्य आपणस्य स्वामी मम मित्रम् । सः हारं विक्रीतवान् इव, अहं क्रीतवान् इव अभिनयं कृतवन्तौ । मया गृहम् आधिरूपेण न निक्षिप्तम् अपि । अहम् ऋणम् अपि न कृतवान् । अतः एतेन धनेन भवती अपेक्षितम् आभरणं कारयतु'' इति शिवस्वामी मन्दहासेन कमलाम् उक्तवान् ।

क्षणं यावत् कमला आनन्दम् अनुभूतवती । अनन्तरं सा पत्युः हस्तद्वयं गृहीत्वा - ''पूर्वम् अहं मुग्धा, अहङ्कारिणी च आसम् । दैवेन दत्तं सौन्दर्यं वयोनुगुणम् इदानीम् अपि मम अस्ति एव । इदानीम् अहं शाटिकाम्, आभरणं वा न इच्छामि । एतेन धनेन नारिकेलवाटिकां क्रीणीमः । भवान् उद्योगं त्यक्त्वा वाणिज्यं करोतु । अग्रे धनस्य आवश्यकता अधिका भविष्यति । यतः इतःपरं वयं त्रयः भविष्यामः'' इति हसन्ती उक्तवती ।

कमलायां जातं महत् परिवर्तनं दृष्ट्वा शिवस्वामी तृप्त्या शिरः चालितवान् ।

चित्रशीर्षिका-स्पर्धा * पारितोषिकं १००/- रूप्यकाणि

विजितां शीर्षिकां एप्रिल्- १९९७ मासे प्रकटयिष्यामः ।

S.G. SESHAGIRI

S.G. SESHAGIRI

* उपरितनं चित्रद्वयं पश्यन्तु । * युक्तां शीर्षिकां परस्पर-सम्बन्धि-वाक्यद्वयेन लिखित्वा फेब्रवरी - २० तः पूर्वम् एव प्रेषयन्तु । * अनन्तरम् आगतां शीर्षिकां न परिशीलयिष्यामः । * स्पर्धायां विजेता १००/- रूप्यकात्मकं पारितोषिकं प्राप्स्यति । * शीर्षिका समपत्रे (पोस्ट्-कार्ड्) एव लेखनीया । तत्र अन्यः विषयः न लेखनीयः । * अधोनिर्दिष्ट-सङ्केताय शीर्षिका प्रेषणीया ।

चन्दमामा(संस्कृतम्) 'अक्षरम्', ८ उपमार्गः, २ घट्टः, गिरिनगरम्, बेङ्गलूरु - ५६० ०८५

'डिसेम्बर्'मासस्य चित्रशीर्षिकास्पर्धायाः परिणामः -

प्रथमचित्रम् - **न वयं स्मः असहायाः ।**

द्वितीयचित्रम् - **आवां स्वः सहकारिणौ ।**

प्रेषकः - श्रीनन्द लक्ष्मण बापट, १५, युको ब्याङ्क कालोनी, पटवर्धनबाग, एरण्डवणा, पुणे - ४११ ००४

चन्दमामा

वार्षिकं ग्राहकशुल्कं (भारते)- रू. ७२-००

विदेशीय-ग्राहकशुल्क-विवरणार्थं लिखन्तु -

डाल्टन् एजन्सीस्, चन्दमामा बिल्डिङ्गस्, वडपळनी, मद्रास् - ६०० ०२६

Printed by B.V. REDDI at Prasad Process private Ltd., 188, N.S.K. Salai, Madras - 600 026 (India) and Published by B. VISHWANATHA REDDI on behalf of CHANDAMAMA PUBLICATIONS, Chandamama Buildings, Vadapalani, Madras - 600 026 (India), Controlling Editor: NAGI REDDI.